

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

М.АДЫШЕВ атындагы ОШ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Култаева А.К.

Ражап кызы Ү.

**“КЫРГЫЗСТАНДЫН ГЕОГРАФИЯСЫ” ПРЕДМЕТИ
БОЮНЧА ОКУУ-УСУЛДУК КОЛДОНМО**

Ош – 2023

УДК 91
ББК 26.89 (2 Кир)
К – 90

«Макулдашылды»
ТжЖПФнын Усулдук кеңеши
токтом № _____
«_____» _____ 2023 г.

«Бекитилди»
ОшТУнун Усулдук кеңеши
токтом № _____
«_____» _____ 2023 г.

Рецензеттер: Самиев К.Т., география илимдеринин кандидаты, доцент
Артыкбаева С.Ж., география илимдеринин кандидаты, доцент

К – 90 Култаева А.К., Ражап к Ү.

“Кыргызстандын географиясы” предмети боюнча окуу-усулдук колдонмо. -Ош, 2023, 100б.

Окуу-усулдук колдонмо жогорку жана орто окуу жайлардын студенттерине, мектеп мугалимдерине жана жалпы эле өз Мекенин таанып-билүүчүлөргө билимин өркүндөтүү үчүн арналат.

Киришүү

Азыркы мезгилде коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр, мамлекетибиздин аймагында өз жерин таанып-билүү кажет экени, анын ичинен окуу процессинде билимди мекенге болгон кызыгуусун арттыруу талаптарын коюу абзел. Ал талаптардын негизинде окуу процессинин деңгээли өсүп келе жаткан жаш муундардын кызыкчылыгын, өзгөчөлүгүн, жөндөмдүүлүгүн, изденүүчүлүк көндүмдөрүн эске алган жана кызыгуусун активдештире тургандай болуу зарылдыгы келип чыгат. Жогоруда белгиленген талаптарга шайкеш келген окуу процессин уюштурууда көптөгөн факторлор таасир берээри баарыбызга белгилүү. Факторлордун негизгилери мугалимдин кесиптик чеберчилиги, окуу предметинин окуу-методикалык куралдар менен камсыз болушу, окуу процессинин уюштуруу деңгээли ж.б. факторлор болуп эсептелинет жана алар бири-бири менен тыгыз байланышта болгондугун эстен чыгарбоо керек. Демек, мугалимдин окуу процессин талаптагыдай уюштуруу үчүн зарыл болгон окуу-усулдук куралдар менен камсыз болушу маанилүү.

Окуу-усулдук колдонмо төмөндөгүдөй эки бөлүмдөн турат жана 15 саат лекция жана 15 саат практикалык болуп, жалпысынан 30 саатка пландалган. Биринчи бөлүм: Кыргызстандын физикалык жана экономикалык географиясын 15 саат лекциялык окутуу боюнча көрсөтмөлөр берилген. Экинчи бөлүм: 15 саат практикалык иштерди аткарууга багытталган.

I БӨЛҮМ.

1-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА ДҮЙНӨ ЖҮЗҮНДӨ АЛГАН ОРДУ

2 саат

Кыргызстандын дүйнө жүзүндө алган орду. Кыргызстан – Чыгыш жарым шардагы жайгашкан, эң чоң материк болгон Евразиянын борбордук бөлүгүнөн орун алган. Ошондой эле материкти чулгаган океандар менен деңиздерден алыс жайгашып, өлкө бардык тарабынан кургактык менен чектешет. Ата мекенибиз суверендүү, территориясы салыштырмалуу анча чоң эмес, республикалык башкаруу формасындагы унитардык өлкө болуп саналат. Кыргызстан – Борбордук Азиянын түндүк-батыш жагында ($39^{\circ}14'$ жана $43^{\circ}16'$ түндүк кеңдикте, $69^{\circ}15'$ жана $80^{\circ}18'$ чыгыш кеңдиктеринин ортосунда), Тянь-Шандын батыш бөлүгүн жана Памир-Алай тоо системасынын түндүк-чыгыш тарабынын бир аз бөлүгүн ээлейт.

Эгерде Дүйнөнүн физикалык картасына көз чаптырсак Кыргызстандын аймагы Евразиянын, Атлантика океанынан Тынч океанына чейин курчаган кеңдик боюнча созулган эбегейсиз зор тоо системаларынын түндүк тарабынын чет жакасын ээлейт. Кыргызстан ээлеген аймактан түндүктү карай бийик тоолор улам жапыздап, Казакстандын бөксө тоолоруна жана андан ары Батыш Сибирдин түздүгүнө өтөт. Түштүктү карай тоолордун бийиктиги улам артып, Памир, Гиндикуштун чыгышы, Кара-Корум, Тибет менен Гималайдын батышы аркылуу Индостан жарым аралынын түздүктөрүнө өтөт. Кеңдик боюнча Кыргызстан мээлүүн алкактын түштүк бөлүгүндө жайгашкан. Анын кеңдигинде батышты карай Кызыл-Кум, Кара-Кум чөлдөрү, Чон жана Кичи Кавказ, Кичи Азиянын түндүгү, Балкан, Апеннин жана Пиреней жарым аралдары, ал эми чыгышты карай Такла-Макан, Гоби чөлдөрү, Маньчжурия, Корея жарым аралынын түндүгү, Сихоте-Алиндин түштүгү жатат.

Кыргызстандын океандардан болгон алыстыгы:

1. Инди океанына чейин 1670 км;
2. Түндүк Муз океанына чейин 3380 км;
3. Тынч океанына чейин 3830 км;
4. Атлантика океанына чейин 6530 км.

Кыргызстандын батыш чегинен чыгыш чегине чейинки аралык 925 км, ал эми түндүгүнөн түштүк чегине чейинки аралык – 459 км ди түзөт. Республиканын жалпы аянты $198,5$ миң $км^2$ ди ээлейт.

Кыргызстандын табигый чек аралары. Кыргызстандын жалпы чек ара сызыгы 4508 км ге созулат. Түндүгүнөн Казакстан менен болгон чек арасы “Манас” чокусунан Меридиан кырка тоосундагы Узловая чокусуна чейин 1113 км аралыкты түзөт. Батышынан “Манас” чокусунан Сох дарыясынын сол капталына чейинки 1374 км аралыкта Өзбекстан менен Кыргызстандын чеги өтөт. Түштүгүнөн Сох өрөөнүнөн баштап Чоң-Алай кырка тоосунун чыгышындагы Эркеч-Там чокусуна чейинки 972 км аралыкта Тажикстан өлкөсү менен чектешет. Ал эми чыгышынан Эркеч-Там чокусунан (5820 м)

Меридиан кырка тоосунун Узловая чокусуна (6148 м) чейинки 1049 км аралыкта Кыргызстандын Кытай Эл Республикасы менен болгон чек арасы созулуп жатат.

Орографиясы жана рельефи. Кыргызстан – тоолуу өлкө. Анын аймагынын 94,2% көбүрөөгү деңиз деңгээлинен 1000 м ден бийикте жатат. Жеринин бети өтө татаал жана бийиктик абалы кескин өзгөрүлмөлүү. Алсак, өлкөнүн деңиз деңгээлинен эң төмөн жаткан жери 401 м (батышта – Лейлек районундагы Кулунду айылында) болсо, эң бийик чокусу 7439 м ге (чыгышта – Жеңиш чокусу) жетет. Ошентип, деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2750 м ди түзөт.

Орографиялык түзүлүшү негизинен кендик багытында катар-катар созулган бийик тоо кыркалары менен аларды бөлүп турган тоо аралык өрөөндөрдөн турат. Тоо кыркалары менен тоо арасындагы ойдуңдардын жайгашуусуна батышты көздөй бара-бара ажырым тартып, кеңейип кетүү мүнөздүү. Тянь-Шань тоо системасынын батыш бөлүгү Меридиан кырка тоосунан башталып, батышты көздөй жүздөгөн км аралыкка созулуп жатат. Хан-Теңир, Жеңиш чокусу жайгашкан тоо кыркалар чыгышта абдан бийик болсо, батышты көздөй бул тоо кыркалар улам жапыздап, тоо арасындагы ойдуңдардын кеңейип кетүүсү мүнөздүү.

Кыргызстандын аймагы Тянь-Шань тоо системасынын батыш бөлүгүн жана Памир-Алай тоо системасынын түндүк бөлүгүн ээлейт. Аларды бөлүп турган табигый чек Фергана өрөөнү болуп саналат. Тянь-Шань батыштан чыгышка карай 2450 км ге созулган Борбордук Азиядагы ири тоо система. Анын батыш жагындагы 1000 км ге жакын бөлүгүндө Кыргызстандын аймагынын басымдуу көпчүлүк бөлүгү орун алган. Чет жакалары, батыш жана түндүк жагындагы кырка тоолордун кээ бирлери толугу менен, кээси жарым-жартылай Тажикстандын, Өзбекстандын жана Казакстандын аймактарына кирип кетет.

Хан-Теңир тоо тоому бүткүл Тянь-Шань тоо системасынын эң бийик, мөңгүлөргө бөлөнгөн борбору. Ушул тоо тоомунан баштап батышка да, чыгышка да карай тоолордун бийиктиги улам жапыздап, жайылып тарайт. Хан-Теңир тоо тоомунан батышка тараган кырка тоолордун айрымдары нечен жүздөгөн км аралыкка созулуп, Кыргызстандын аймагындагы эң көрүнүктүү ири орографиялык бирдиктерге айланат. Жалпысынан ал тоо кыркалардын системасы – түндүк, ортоңку жана түштүк болуп 3 тизмекке бөлүнөт.

Тянь-Шаньдын түндүк тизмеги Кетмен кырка тоосунан Талас Ала-Тоосуна чейин узатасынан жаткан ири антиклиналдык түзүлүш. Түндүгүнөн Иле, Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн түздүктөрү менен чектелет. Тянь-Шаньдын ортоңку тизмегинен Суусамыр, Кочкор, Ыссык-Көл жана Текес өрөөндөрү менен ажырап турат. Түндүк тизмекке Кыргызстандын аймагына тийешелүү Күнгөй Ала-Тоо, Иле Ала-Тоосунун батышы, Кыргыз Ала-Тоосу, Талас Ала-Тоолору кирет. Күнгөй Ала-Тоо Каркыра суусунун өрөөнүнөн Боом капчыгайына чейин 285 км аралыкта созулуп, Ыссык-Көл өрөөнүн түндүгүнөн курчап турат. Эң бийик жери Чок-Тал чокусу (4771 м). Иле Ала-Тоосунан Челек менен Чоң-Кеминдин өрөөндөрү аркылуу бөлүнөт.

Тянь-Шандын ортоңку тизмеги Хан-Теңир тоо тоомунун түндүк-батыш капталынан, Сары-Жаз кырка тоосунун түндүк капталынан башталат жана төмөндөгү кырка тоолорду камтыйт: Хан-Теңир (Хан-тоо. 6995 м), Сары-Жаз (Семёнов), Тескей Ала-Тоо (Каракол 5216 м) , Жумгал-Тоо (4121 м), Суусамыр-Тоо (4042 м), Ак-Шыйрак (5125 м), Жетим-Бел (4627 м), Молдо-Тоо (4195 м), Көөлү (528 м), Жетим (4896 м), Нура (4460 м), Капка-Таш (4146 м), Байдулу (4146 м), Кара-Жорго (3944 м), Соң-Көл тоо (3990 м), Кызарт (4400 м), Сандык (3947 м), Көк-Ирим тоо (4351 м), Фергана (4893 м), Чаткал (4508 м), Чандалаш (4114 м), Пскем (4395 м) тоо тизмектери кирет.

Тянь-Шандын түштүк тизмегинин негизги тармагы Хан-Теңир тоо тоомунун түштүк-батыш жагынан башталган Какшаал-Тоо (Жеңиш 7439 м) болуп саналат. Ал Боз-Кырды камтып, батышты карай мамлекеттик чек ара боюнча Чатыр-Көлдүн түштүгүнө чейин 582 км ге созулат. Какшаал-Тоо бүткүл Тянь-Шань тоо системасынын ири орографиялык бирдиги болуп саналат. Мындан сырткары Тянь-Шандын түштүк тизмеги Көйкап-Башы (5620 м), Кайыңды (5784 м), Эңгилчек (5722 м), Боз-Кыр (7439 м), Борколдой (5170 м), Ат-Башы (4788 м), Жаңы-Жер (4844 м) ж.б. тоо тизмектерин камтыйт.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын географиялык ордун жана чек араларын аныктап, чек ара маселелерине анализ бергиле.
2. Орографиясы жана рельефинин негизги өзгөчөлүктөрүн тактагыла, четки чекиттерин тапкыла.

2-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН ГЕОЛОГИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КЕН БАЙЛЫКТАРЫ. КЛИМАТЫ

2 саат

Геологиялык түзүлүшү. Кыргызстандын геологиялык түзүлүшү аябагандай татаал. Ал палеозойдун Урал-Монгол-Охота жана мезозой-кайнозойдун Жер ортолук деңиздик геосинклиналдык кырчоолордун тирешкен жеринен, тагыраак айтканда Чоң-Алай терең жаракасынын эки капталынан орун алган. Палеозойдук кырчоо түштүккө, ал эми мезозой-кайнозойдук кырчоо түндүккө багытталган доголор аркылуу сүзүшүп турат. Көптөгөн катуу жер титирөөлөрдүн очоктору ушул кырчоолордун тирешкен жеринде жайгашкан. Бул жерден түштүгүрөөктө байыркы палеозойго чейинки доордо, Корей-Кытай платформасынын блоктору орун алган. Тянь-Шандын дагы бир өзгөчөлүгү – кайра жаралган же эпиплатформалык тоолорго киргендигинде.

Деңиз деңгээлинен 401 м ден 7439 м ге чейинки бийиктиктерде жаткан Кыргыз жергесинде бардык геологиялык замандардын катмарлары кездешет. Алардын геохронологиялык жашы байыркы организмдердин палеонтологиялык калдыктары аркылуу аныкталган. Ошондуктан Тянь-Шандын геологиялык түзүлүшү Евразиянын 600 млн жылдан берки тарыхын чечмелегенге эталон катары каралат. Кыргызстан кеңдик багытта созулган 4 геологиялык аймакка бөлүнөт: Түндүк, Ортоңку, Түштүк Тянь-Шань жана Түндүк Памир. Түндүк

жана Ортоңку Тянь-Шанды Тянь-Шандын негизги жаракасы бөлүп турат. Ортоңку жана Түштүк Тянь-Шанды Чаткал-Нарын-Карасуу, Атбашы-Эңилчек, Түштүк Фергана жаракалары ажыратат. Айрым изилдөөчүлөр (А.В. Пейве, 1945) мындай структуралар мантияга дейре жетип, жүздөгөн млн жылдар бою кыймыл аракетте болуп келген терең тик жаракалар деп эсептешкен. Талас – Фергана жаракасын терең горизонталдык багыттагы чоң жылыштын (сдвигдин) даана мисалы катары карашат.

Азыркы күндө Ортоңку жана Түштүк Тянь-Шандын түндүк-батышка созулган Талас-Фергана жылышуусу менен батыш жана чыгыш секторлоруна ажырап турат. Батыш сектору чыгыш секторунан түндүк батышты карай 200 км аралыкка жылып кеткен. Көпчүлүк геологдордун пикири боюнча бул жылыш 230 млн жылдан бери болуп келүүдө. Конседиментациялык структуралардын мүнөзү мындан мурда эле горизонталдык жылыш болуп келгенин көрсөтүп турат.

Кыргызстандын геологиялык түзүлүшү, жашы, курамы жана калыптануу шарты боюнча кескин айырмаланган төрт мегакомплекске (чоң кабатка) бөлүнөт: архей-астынкы протерозой; протерозой; үстүнкү протерозой-палеозой; мезозой-кайнозой. Биринчи, үчүнчү мегакомплексер континенттик жана океандык геодинамикалык абалдарда, экинчи жана 4 мегакомплексер жалаң эле континенттик абалда жаралган тоо тектерден түзүлгөн. Биринчи мегакомплексин океандык кыртыштары ультра-базиттерден, амфиболиттешкен базиттерден жана силициттерден турат. Экинчи протерозой мегакомплексиндеги тоо тектер континенттик шарттарда, континенттин ичиндеги рифтерде пайда болгон. Биринчи жана экинчи мегакомплексердин тоо тектери Түндүк жана Ортоңку Тянь-Шанда жолугат. Жогорку протерозой-палеозой мегакомплексинин тоо тектери Кыргызстандын көптөгөн геологиялык тилкелеринен кезигет. Континенттик, ошондой эле океандык абалда пайда болгон геологиялык түзүлүштөр да бар. Океандык бассейндин жабылуу убактысы боюнча астынкы палеозойдук (каледондук) жана үстүнкү палеозойдук (герциндик) болуп эки комплекске бөлүнөт. Океандык шарты Түндүк жана Түштүк Тянь-Шандын офиолиттеринен баамдалат.

Кен байлыктары. Пайдалуу кен-байлыктар деп жер кыртышында кездешкен эл чарбасына керектүү бардык минералдык заттарды айтабыз. Аларды табигый түрдө (көмүр, кварц куму ж.б.) же кайрадан иштетилгенден (талкалоо, майдалап тазартуу жана ылгап бөлүп алуудан) кийин пайдаланылат. Ошондой эле пайдалуу кен байлыктарды - жер кыртышынын товардык өндүрүш чөйрөсүндө колдонулуучу жана өнөр жайлык технологиялардын баасынын азыркы деңгээлинде экономикалык мааниге ээ табигый минералдык түзүлүштөрү деп аныктама берүү да туура болот. Физикалык касиеттери боюнча катуу, суюк жана газ түрүндө жолугат. Ал эми курамы менен эл чарбасында колдонулушуна карап 3 топко бөлүнөт:

- күйүүчү кен байлыктар (нефть, жаратылыш газы, көмүр, чым көң жана күйүүчү сланецтер);
- металлдар (нукура металлдар, кара жана түстүү металлдар, сейрек кездешүүчү, радиоактивдүү металлдар жана алардын кенташтары);

-металл эмес кен байлыктар (курулуш материалдары, химиялык өнөр жайга туздар, минералдык жер семирткичтер ж.б.).

Бирок мындай бөлүү шарттуу. Анткени булардын бир эле түрү эл чарбасынын ар кандай тармактарында кеңири колдонулуп калышы мүмкүн. Мисалы, нефть менен күйүүчү газ химиялык өнөр жайдын негизги сырьёсу болуп эсептелет. Бокситтен алюминий өндүрүлөт, жасалма корунд алынат, жогорку сапаттуу цемент жасалат.

Кен байлыктар Жердин жана жер кыртышынын өсүп-өнүгүү тарыхында, бардык мезгилде, ар түрдүү геологиялык процесстердин натыйжасында келип чыккан. Кен байлыктардын сапаттуулугу кондицияга көз каранды. Ал эми пайда болуу шарттары, орун алышы, магматизм, тектоника, стратиграфия, литология, геоморфология менен байланышы кен издеп, чалгындоодо эң негизги маселелерден болуп эсептелет. Минералдардын физикалык-химиялык касиеттерин изилдеп, алардын өнөр жайда колдонулушун билебиз. Жаңы минералдарды жана алардын кендерин табабыз.

Кыргызстандын аймагы салыштырмалуу түрдүү пайдалуу кен байлыктарга бай. Күйүүчү отун ресурстарынын, рудалуу жана рудалуу эмес кен байлыктардын запастары изилденип табылган. Күйүүчү отун ресурстарынын ичинен таш көмүрдүн жана күрөң көмүрдүн запасы арбын. Көмүрдүн жалпы геологиялык запасы – 28,3 млрд *t* деп эсептелинген. Алардын ичинен энергетикалык таш көмүр 70%, күрөң көмүр 18%, ал эми коксталуучу таш көмүрдүн кору болгону 10%ды түзөт.

Көмүрдүн геологиялык запасы боюнча Кыргызстан Орто Азияда алдыңкы орунду ээлейт. Көмүр кендери негизинен мезозой заманынын башталышында пайда болуп, бардыгы 30 дан ашуун кен табылган жана таш көмүр жана күрөң көмүр болуп эки түргө бөлүнөт. Кыргызстандын түштүк аймагында Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Абшыр, Алмалык, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр жана түндүк аймакта Кара-Кече, Жыргалаң, Сөгөттү, Миңкуш кендеринде казылып алынып, Кыргызстанды ошондой эле Орто Азиянын айрым өлкөлөрүн көмүр менен камсыз кылууда.

Нефть жана газ кендери республиканын түштүгүндө жайгашып, Фергана мунай-газ аймагына кирет. Алар мезозой-кайнозойдун чөкмө-тектеринде топтолгон. Мындагы Майлы-Суу, Чыгыш Избаскен, Чаңгырташ, Кара-Жыгач мунай кендери, Кызыл-Алма, Сузак, Сары-Камыш, Сары-Таш газ кендери пайдаланууга берилген. Ошондой эле Избаскен, Майлы-Суу III, Майлы-Суу IV, Түндүк Риштан мунай-газ кендери бар. Күйүүчү сланецтердин запасы бир гана Өзгөн таш көмүр бассейниндеги Каргаша кенинде белгилүү. Анын жалпы запасы 65 млн *t*, бирок азырынча казылып алынбайт. Чым көң жаткан жерлер Кыргызстандын аймагында негизинен Нарын, Чүй, Талас, Жыргалаң суулары жана алардын куймаларынын жайылмаларындагы саздарга туура келет.

Металлдардан Кыргызстандын аймагында негизинен темир, жез, коргошун, цинк, молибден, боксит, висмут, сымап, сурьма, алтын жана калайдын кендери бар. Алардын ичинен полиметалл, сейрек металлдардын, ошондой эле сымап, сурьма, калай жана баалуу металлдардын кендери чоң мааниге ээ. Нарын дарыясынын баш жагындагы Жетим кырка тоосунда темир

кенинин эң чоң кору жайгашкан. Жез рудалары республиканын аймагында дээрлик бардык жеринде учурайт (1000ден ашуун кени бар). Айрыкча, Ортоңку Тянь-Шандын Чаткал-Курама бүктөлүү аймагында жана Чаткал зонасына топтолгон. Коргошун-цинк рудалары өлкөнүн дээрлик бардык жеринде жана ар кандай тоо тектерде кездешет.

Сымап жана сурьма рудаларынын өнөр жайлык маанидеги кендери Кыргызстандын түштүк аймагында жайгашкан. Ал эми алтындын кендери байыркы мезгилден бери белгилүү жана кирешелүү тармак. Алтындын ири кендери: Кумтөр, Макмал, Жер-Үй, Солтон-Сары, Талды-Булак, Куран жайлоо, Терек-Кан, Терек, Куру-Тегерек ж.б. Күмүш республикадагы дээрлик бардык алтын жана полиметалл кендеринин курамында кездешет. Күмүштүн накта кени – Күмүштук. Калай рудалары Кыргызстандын аймагында да кеңири тараган. Калайдын түрдүү генезистик типтеги майда көптөгөн кени Кыргыз Ала-Тоосунун батыш, Күнгөй Ала-Тоонун ортоңку бөлүктөрүндө, Чаткал–Курама тоолорунда кездешет. Республиканын аймагында, ошондой эле марганец, хром, титан, ванадий, вольфрам, мышьяк, кобальт, стронций, германий ж.б.дын майда кенчелери да белгилүү. Кыргызстанда уран кендери Талас Ала-Тоосунда, Жумгал-Тоодо, Үтүрөң массивинде, Көк-Мойнок, Үтөр-туюк, Капчыгай жана Котур-Төбөдө кездешет.

Кыргызстандын аймагы металл эмес кендерге да өтө бай. Аларга кооз таштар, акиташ, мрамор, гранит, сиенит, гипс жана табигый курулуш материалдар: чопо, кум ж.б. кирет. Тоо-химиялык заттардын кендери Кыргызстандын аймагында көп жерлерде белгилүү жана аларга слюда, графит, күкүрт, күкүрт колчеданы, пирит, флюорит, барит ж.б. кирет. Ошондой эле КРнын аймагында туз чыккан аймактар – (Чоң-Туз), Желди-Суу, Шамшыкал, Тунук-Туз сыяктуу бир нече кени бар.

Мындан сырткары Кыргызстан минералдык сууларга да бай. Көмүр кычкыл газдуу суулардын 25 тен ашуун булактары белгилүү. Алар чыккан аймактар: Ак-Суу, Чатыр-Көл, Арашан, Кара-Шоро ж.б. Дары баткактардын ири запасы Ысык-Көлдө, Жалал-Абадда булактар чыккан жерлеринде, Чүй өрөөнүндө ж.б. жерлерде кездешет. Алардын жалпы көлөмү 5 млн м³ дан ашуун.

Климаты. Кыргызстандын климаттык шарты эң чоң материк Евразиянын борбордук бөлүгүндө, океан менен деңиздерден алыс болгондугуна жана анын аймагынын деңиз денгээлинен бир кыйла жогору жайгашкандыгына байланыштуу. Мындай абал температуранын кышкы жана жайкы, түнкү жана күндүзгү термелүү айырмачылыгынын чоңдугуна, абанын жалпысынан кургактыгына, күн нурунун молдугуна, атмосфералык жаан-чачындын салыштырмалуу аздыгына жана климаттын кескин континенталдуулугуна шарт түзөт. Кыш мезгилинин бир калыпта болбой өрөөндөрдө сууктун убактылуу жылуулук менен алмашылышы, бийик тоолордо ызгаардуу болуп турушу, жаздын тез чыгып кетиши, бирок сууктун кайра кайталанып жазгы үшүктөрдүн жүрүшү мүнөздүү. Жергиликтүү аймактын бийиктик абалына жараша жаз март, апрель же май айларында келет. Жай мезгили узак, аптаптуу, күзү жылуу, адатта кургак болот. Бийик тоолордун

жана тоо арасындагы өрөөндөрдүн бири-бирине карата жана батыштан келген нымдуу абага карата алган орду боюнча климаттык шарттар ар башка аймакта ар түрдүү мүнөздө, ошондой эле бийиктик боюнча климаттын элементтеринин өзгөрүшү климаттык алкактардын пайда болушуна алып келет. Кыргызстандын жеринин бетинин түзүлүшүнүн татаалдыгына, тоо капталдарынын күнөстүүлүгүнүн ар башкалыгына жана нымдуу абанын жолуна карата, абалына жараша климаттын ар түрдүү мүнөздүүлүгү түзүлөт. Бийиктик боюнча төрт климаттык алкакка бөлүнөт.

Тоо этегиндеги түздүктөрдүн жана жапыз өрөөндөрдүн климаты жайкысын ысык аптаптуу (июлдун орточо температурасы $+28^{\circ}\text{C}$ ге чейин), кышында анча суук эмес, мелүүн, жаан-чачын жетишсиз. Бул климаттык алкак, өзгөчө Фергана өрөөнүндө субтропикалык климаттын белгилерине ээ. 900—1200 м бийиктикте да жайкы температура $20\text{—}25^{\circ}\text{C}$ ден кем эмес, кышкы температура (январь) -4°C ден -7°C ге чейин төмөндөйт. Эң ысык күндөрдө температура 44°C ге чейин көтөрүлөт, эң суук күндөрдө абанын температурасы -40°C ге чейин төмөндөйт. Бул алкакта 0°C ден жогорку температуранын жылдык суммасы $3600\text{—}4900^{\circ}$ ка жетет. Бул алкак сугат суусу менен жетиштүү камсыз болсо, айыл-чарбасы үчүн эң ыңгайлуу.

Бөксө тоолордун климаттык алкагы 900 – 1200 м ден 2000 – 2200 м бийиктикке чейин нукура мелүүн климаттык мүнөздө. Жайкысын жетишээрлик ысык болбойт, кышкысын өтө суук эмес, туруктуу кар катмарынын астында. Жайкы температура $18^{\circ} - 9^{\circ}\text{C}$ (июль), кышкы январдын температурасы $-7 - 8^{\circ}\text{C}$. Декабрдан февралга чейин айлык орточо температура терс мааниде ($-3 - 5^{\circ}\text{C}$).

1000—1500 м бийиктикте жети айдан ашык суук болбойт, 0°C ден жогорку температуралардын жылдык суммасы $3500 - 4000^{\circ}$. Мындай деңгээлдеги температура ным жетиштүү болсо, жылуу климатка ылайыкташкан көптөгөн айыл чарба өсүмдүктөрү үчүн жакшы шартты түзөт. Алкактын жогорку чегинде 6 айга жакын суук болбойт жана оң температуралардын суммасы $2700^0 - 3800^{\circ}$. Бул шарттар нукура мелүүн климатка туура келет.

Бийик тоолордун климаттык алкагы 2000 – 2200 м ден 3000 – 3500 м ге чейинки бийиктикке туура келет. Бул алкактын жайы салкын, кышы суук, көпчүлүк жерине калың кар катмары мүнөздүү. Июлдун орточо айлык температурасы $11\text{—}16^{\circ}\text{C}$, январдыкы $-8 - 10^{\circ}\text{C}$. Кыш узак (ноябрь – март) жана карлуу. Бул алкактын жогорку чегинде суук болбогон айлардын саны 3-4 айга кыскарат. 0°C ден жогорку температуранын суммасы $600\text{—}2800^{\circ}$. Бул алкак негизинен жайыт катары пайдаланылат.

Климатологдордун маалыматтары боюнча Кыргызстан төрт климаттык регионго бөлүнөт: Түндүк Кыргызстан, Ысык-Көл ойдуңу, Ички Тянь-Шань жана Түштүк Кыргызстан. Райондоштурууда негизги көрсөткүчү болуп жаан-чачындын жылдык режими алынган. Ал белгилүү даражада атмосфералык циркуляциянын шарттарын чагылдырат.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын геологиялык түзүлүшүнө анализ жасагыла.
2. Өлкөнүн экономикасына мааниси жогору болгон кендерди атагыла.

3. Климатты түзүүчү негизги факторлор кайсылар?

3-тема. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ МӨНГҮЛӨРДҮН ТАРАЛЫШЫ ЖАНА ИЧКИ СУУЛАРЫ

2 саат

Мөңгүлөрдүн жана көп жылдык тоңдордун таралышы.

Кыргызстандын мөңгүлөрү өлкөнүн жаратылыш комплекстеринин маанилүү кубулуштарынын бири. Рельефтин байыртадан берки калыптануу тарыхында жана азыркы кездеги жүрүп жаткан ар кандай жаратылыш процесстеринде мөңгүлөрдүн мааниси зор. Экинчиден, мөңгүлөр агын суулардын куралуу булактарынын бири. Республиканын климаттык шартында жайында күчөп эриген мөңгүлөр тоо этегиндеги сугатка муктаж болгон айыл-чарба талааларын суу менен жетишээрлик камсыз кылат. Кыргызстандын аймагында аянты $0,1 \text{ км}^2$ ден жогору болгон 6516 мөңгү катталган. Алардын ээлеп турган аянты $8047,8 \text{ км}^2$, башкача айтканда республиканын жалпы аянтынын 4%ын ээлейт. Эгерде бардык мөңгүлөрдү эсептесек, алардын саны 7638ге жетет жана аянты $8107,7 \text{ км}^2$ барат.

Кыргызстандагы эң чоң мөңгүлөр (узуну жана аянты):

1. Түштүк Эңилчек – $58,9 \text{ км} / 613,2 \text{ км}^2$
2. Түндүк Эңилчек – $34,8 \text{ км} / 202,9 \text{ км}^2$
3. Кайыңды – $25,8 \text{ км} / 107,4 \text{ км}^2$
4. Корженевский – $21,5 \text{ км} / 89,1 \text{ км}^2$
5. Мушкетов – $20,5 \text{ км} / 75 \text{ км}^2$

1-таблица

Кыргызстандагы эң чоң мөңгүлөр

№	Мөңгүнүн аты	Жайгашкан жери
1	Түштүк Эңилчек	Хан-Теңри тоо тоому
2	Түндүк Эңилчек	Хан-Теңри тоо тоому
3	Кайыңды	Хан-Теңри тоо тоому
4	Корженевский	Чоң-Алай кырка тоосу
5	Мушкетов (Адыр-Төр)	Хан-Теңри тоо тоому
6	Семенов (Кашка-Төр)	Хан-Теңри тоо тоому
7	Петров	Ак-Шыйрак тоо түйүнү
8	Ленин	Чоң-Алай кырка тоосу
9	Нура	Чоң-Алай кырка тоосу
10	Түндүк Кара-Сай	Ак-Шыйрак тоо түйүнү
11	Кызыл-Суу	Чоң-Алай кырка тоосу
12	Жаман-Суу	Ак-Шыйрак тоо түйүнү
13	Кан-Жайлоо	Хан-Теңри тоо тоому
14	Калпаковский	Тескей ала-Тоо
15	Ак-Сай (Комарова)	Какшаал кырка тоосу
16	Көйкап	Хан-Теңри тоо тоому
17	Кара-Керме	Какшаал кырка тоосу

18	Каман	Чоң-Алай кырка тоосу
19	Ат-Башы	Алай кырка тоосу
20	Абрамова	Алай кырка тоосу

Кыргызстандын аймагынын 10%дан ашуун, тагыраак айтканда 20 миң км² аянтын көп жылдык тоңдор ээлейт. Өлкөбүздүн шартына ылайык көп жылдык тоңдор белгилүү бийиктиктен жогору, жергиликтүү климатка жараша пайда болот.

Кыргызстандын 43,2%ы же 84463 км² аянты кар көчкү байкала турган аймактар экендиги аныкталган.

Дарыялары (агын суулары). Кыргызстандын гидрографиялык түзүлүшүнүн негизин дарыялар түзөт. Алардын «алабы» деп аталуучу суу чогултуучу аймактары бири-биринен кырка тоолор менен бөлүнгөн. Кыргызстандын ээлеген аймагында узундугу 10 км дан ашкан, жалпы узундугу 35 миң км ге жакын 2047 ири дарыялар жана майда агын суулар бар. Алардын көпчүлүк бөлүгү Арал деңизинин алабына – 75,6 %, Тарим дарыясына – 12,9 %, Ысык-Көлгө – 10,8% ал эми калган бөлүгү Балхаштын көлүнүн алабына (0,3%) таандык. Ал эми өз алдынча бөлгөндө республиканын аянтынын 26,8% (эң көп) Нарын дарыясынын алабында. Нарын дарыясынын алабы 53742 км² аянтты ээлейт.

Кыргызстандын аймагындагы дарыялар негизинен 80% кар жана мөңгү сууларынан түзүлөт. Ал эми сел агымдарынын пайда болушунун 80% – кара нөшөр жамгырдын натыйжасында, 12% – мөңгүлөрдүн жана бийик жаткан карлардын эришинен, 7% – кардын эриши жана жылуу жамгырдын жаашынан, 1% – көл, көлмөлөрдүн бузулуп кетүүсүнөн болот.

Кыргызстандын эң ири дарыясы, Арал деңизинин алабына кирген Сыр-Дарыянын оң түзүүчүсү – Нарын. Республиканын чегинен чыкканга чейинки анын узундугу 535 км, суу чогултуучу аянты 53,7 миң км². Нарын деген атты Нарын шаарынан 44 км чыгышта Чоң жана Кичи Нарындын куйган жеринен Петров мөңгүсүнүн этегиндеги көлдөн башталат. Кум-Төр, Ара-Бел сууларына кошулуп Тарагайды түзөт, Тарагай менен Кара-Сай кошулуп Чоң-Нарынды түзөт. Кичи-Нарындын башы Жетим-Бел кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүлөрдөн башталган Бурхан суусуна Арчалы суусу менен кошулуп Балгартты түзөт. Балгарт Жылаңач менен биригип Кичи-Нарынды түзөт, Чоң Нарын жана Кичи Нарын кошулуп Нарын дарыясын түзөт. Нарын дарыясынын негизги куймалары: Чоң-Нарын, Кичи-Нарын, Алабуга, Көкөмерен, Көк -Ирим, Чычкан, Узун-Акмат, Кара-Суу.

Сыр-Дарыянын сол түзүүчүсү Кара-Дарыя, Тар жана Кара-Кулжа дарыяларынын кошулушунан башталат. Узундугу (Тар менен кошо) 177 км, суу чогултуучу аянты 12,4 миң км². Кара-Дарыянын куймаларын: Тар, Кара-Кулжа, Жазы, Көгарт, Кара-Үңкүр (Тентек-Сай), Куршаб, Ак-Буура, Араван-Сай суулары түзөт. Сыр-Дарыянын алабына Фергана өрөөнүн курчаган кырка тоолордон агып түшкөн көптөгөн суулар караштуу. Сугат ишине пайдалангандыктан алардын көпчүлүгү негизги өзөнгө жетпей таралып жоголот. Ал суулардын ирилери Алай жана Түркстан кырка тоолорунан агып

түшкөн Исфайрам-Сай, Сох, Исфара, Кожо-Бакырган-Сай, Ак-Суу (Сардала) суулары, Чаткал кырка тоосунан түштүк капталынан түшкөн суулар: Гава-Сай, Падыша-Ата, Касан-Сай суулары чек араны кесип өтүп Сыр-Дарыяга кошулат.

Алай өрөөнүнүн суулары – Аму дарыянын алабына таандык. Кызыл-Суу Вахш дарыясынын түзүүчүлөрүнүн бири. Кыргызстандын аймагында анын узундугу 222 км, суу чогултуучу аянты 7680 км². Ири куймасы Көк-Суу жана Алтын-Дайра ж.б. кичи куймалары бар.

Кыргызстандын түндүк аймагынын чарбалык жагынан эң маанилүү сууларынын бири Чүй, анын жалпы узундугу 1030 км, анын ичинен 260 км Кыргызстандын чегинде, алабынын аянты 67,5 миң км², анын ичинен 22 миң км² Кыргызстандын аймагында. Чүй дарыясынын негизги куймалары: Кочкор, Жоон-Арык, Чоң Кемин, Шамшы, Ысык-Ата, Аламүдүн, Ала-Арча, Ак-Суу, Кара-Балта куймалары кошулуп Кыргызстандын аймагынан чыккандан соң Моюн-Кумга сиңип жок болот.

Талас суусунун алабы Кыргыз Ала-Тоосу менен Талас Ала-Тоосунун арасындагы өрөөндү ээлейт. Ал Талас деген атты Каракол менен Үч-Кошойдун кошулушунан алат. Республиканын чегиндеги узундугу 102 км, суу чогултуучу аянты 9240 км². Ири куймалары : Калба, Беш-Таш, Үрмарал, Күмүштук, Кара-Буура жана Кеңкол.

Таримдин системасына Кыргызстандын түштүк-чыгышындагы бийик тоолуу бөлүгүнүн агын суулары кирет. Тарим дарыясынын ири куймалары: Сары-Жаз, Көөлү, Эңилчек, Ак-Шыйрак, Какшаал, Ак-Сай, Мүдүрүм, Үзөңгү-Кууш, Кызыл-Суу дарыялары. Аталган бардык дарыялардын суу чогултуучу аянттары 3500 м ден жогорку бийиктикте жайгашкан, эң бийик жери Жеңиш чокусу.

Суу чыгарбаган туюк Ысык-Көлдүн алабынын аянты 22080 км², анын ичинде көл бетинин аянты 6236 км². Көлгө майда жана орточо көлөмдөгү 80 ден ашык агын суу куят. Алардын эң ирилери: Жыргалаң, Түп, Каракол, Жети-Өгүз, Жууку.

Кыргызстандын чегинде Балкаштын алабына таандык Каркыра суусу орун алган. Узундугу 69 км, алабынын аянты 572 км².

Көлдөрү жана суу сактагычтары. Кыргызстандын аймагында көлдөрдүн жана суу сактагычтардын саны 750 гө жакын, жалпы аянты 6836 км² (өлкөбүздүн аянтынын 3,4%ын ээлейт). Алардын ичинен 16 көлдүн жана 11 суу сактагычтын аянты 1 км² ден жогору. Көлдөрдүн көпчүлүгү майда жана мөңгүлөрдүн этегинде, бийик өрөөндөрдүн таманында жайгашкан. Келип чыгышы жана морфологиялык түзүлүшү боюнча Кыргызстандын аймагындагы көлдөр бөгөлгөн чуңкурлардагы жана аралашма жол менен калыптанган болуп үчкө болүнөт. Бөгөлгөн же тосулган көлдөр суу өрөөнүнүн жер көчкү, мөңгү же агындылар бөгөп, тосуп калышынан пайда болушат.

2-таблица

Кыргызстандын эң чоң көлдөрү

№	Көлдүн аталышы	аянты, км ²	д.д.бийийктиги, м	тереңдиги, м
1	Ысык-Көл	6236	1607,5	668 (702)

2	Соң-Көл	270	3016	22
3	Чатыр-Көл	181	3520	19
4	Сары-Челек	4,9	1878	234
5	Көл-Суу	4,5	3614	-
6	Мерцбахер	4,5	3304	60
7	Кара-Суу	4,2	3514	150
8	Кулун-Көлү	3,3	2856	91

Кыргызстандын аймагында 34 суу сактагыч бар. Алардын 16сынын аянты 1 км² ден жогору. Эң алгач 1956-жылы Орто-Токой суу сактагычы курулган. Ал Чүй дарыясында Кочкор жана Тоң райондорунун ортосунда орун алган.

Ал эми өлкөдөгү эң чоң суу сактагыч болуп Токтогул эсептелет. Ал 1974-жылы курулган. Аянты – 284 км², узуну – 65 км, туурасы – 12 км, суу толуу көлөмү – 19,5 км³, курулган плотинанын бийиктиги – 215 м ди түзөт. Токтогул суу сактагычында Токтогул ГЭСи курулган. Эгерде суунун көлөмү 5,5 м³ га чейин азайса, ГЭС өз ишин токтотууга туура келет.

Суу сактагыч – бул дарыянын нугунда, сууну сактоо жана аны эл чарбада ар түрдүү максаттарда (сугат, энергетикалык, рекреациялык, балык уулоо ж.б.) колдонуу үчүн адамдын колу менен жасалган көлмө болуп саналат.

3-таблица

Суу сактагычтар (дарыясы менен)

№	Суу сактагычтын аталышы	Дарыясы
1	Төрт-Күл	Исфара
2	Найман	Абшыр-Сай
3	Папан	Ак-Буура
4	Андижан	Кара-Дарыя
5	Базар-Коргон	Кара-Үңкүр
6	Көгарт	Көгарт
7	Касан-Сай	Касан-Сай
8	Күрп-Сай	Нарын
9	Токтогул	Нарын
10	Камбар-Ата	Нарын
11	Киров	Талас
12	Орто-Токой	Чүй
13	Кара-Балта	Кара-Балта
14	Спартак	Сокулук
15	Сокулук	Сокулук
16	Ала-Арча	Ала-Арча
17	Төмөнкү Ала-Арча	Ала-Арча

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын аймагында тараган мөнгүлөрдүн морфологиялык типтерин санап бергиле.

2. Нарын дарыясынын ири куймаларын тапкыла.
3. Бөгөлгөн көлдөрдүн тибине Кыргызстандын кайсы көлдөрү кирет.

4-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН ФЛОРАСЫ, ФАУНАСЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨ КОРГООГО АЛЫНГАН ЖАРАТЫЛЫШ ТЕРРИТОРИЯЛАРЫ

2 саат

Кыргызстандын флорасы жана фаунасы. Кыргызстандын аймагында тоолуу рельефтин, климаттын бийиктик боюнча өзгөрүшүнүн ж.б. факторлордун таасири менен өтө бай өсүмдүктөр дүйнөсү пайда болгон. Кыргызстандын өсүмдүктөрүнүн негизги типтери төмөнкүлөр: чөл, талаа, шалбаа, ийне жана жазы жалбырактуу токой, арчалуу ж.б.токойлор, бадалдар, бийик тоолуу шалбаа жана тундра.

Кыргызстандын токойлору бүткүл республиканын аянтынын 3,5%ын гана ээлейт. Алардын жаратылыштагы жана чарбачылыктагы ролу чоң: токойлор нымды жана топуракты сактайт. Карагай, арча жана жаңгак токойлору болсо эң сонун курулуш материалдары болуп бере алат. Кыргызстандын эндемиги Семёнов көк карагайынан турган түнт токойлор Талас Ала-Тоосунда, Узун Акматта, Чаткалда деңиз деңгээлинен 1700-2700 м бийиктикте жайгашкан.

Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсү өтө ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Республиканын фаунасына омурткалуулардын 500дөн ашуун түрү кирет. Анын ичинде балыктын 75, жерде-сууда жашоочулардын 4, сойлоп жүрүүчүлөрдөн 28, канаттуулардан 368, сүт эмүүчүлөрдүн 86 түрү бар жана курт-кумурска менен кенелердин 4 миңдей түрү кезигет. Кыргызстанда азайып бараткан же жоголуу коркунучунда турган айрым жаныбарларды коргоо үчүн алар "Кызыл китепке" киргизилген. Кыргызстандын эң алгачкы Кызыл китеби 1985-жылы түзүлгөн. Арадан 21 жыл өткөндө 2006-жылы экинчи жолу басылып чыккан.

Кыргызстан физикалык-географиялык жактан Тянь-Шань жана Памир-Алай тоолуу облустарына бөлүнөт. Ал эми бул эки облус 7 провинцияга (регионго) бөлүнөт.

Өзгөчө коргоого алынган жаратылыш территориялары. Жаратылыш комплекстеринин табигый өсүп-өнүгүүсүн сактоо үчүн коруктар, жаратылыш жана улуттук парктар, убактылуу корголуучу жайлар уюштурулат. Ошондой эле мында Кызыл китеп уюштурулуп, ага кирүүчү өсүмдүк жана жагыбарлардын тизмеси түзүлөт. Учурдагы Кыргызстандын Кызыл китебинде өсүмдүктөрдүн 65, жаныбарлардын 69 түрү киргизилген.

Республиканын аянтынын 7,38% ын (1,47 млн га) корголуучу территориялар ээлейт. Алар (2017-жылкы маалымат менен) – 11 корук, 13 жаратылыш жана улуттук парктар, 63 заказник (23 ботаникалык, 7 токой, 19 геологиялык, 12 аңчылык (зоологиялык), 2 комплекстүү заказник), 1 биосфералык аймак болуп саналат.

Корук – жаратылышты коргоонун бир формасы; бүт жаратылыш комплексин мурдагы калыбында өзгөртпөй сактоо максатында уюштурулат. Мында чарбалык иштер жүргүзүлбөйт. Адатта корук үчүн белгилүү

географиялык зонага өтө мүнөздүү жерлер же илимий жактан өтө баалуу табигый объектилер (айбанат жана өсүмдүк түрлөрү, тоо байлыктары ж.б.) бөлүнүп берилет. Анда жаратылышка ар тараптан илимий изилдөөлөр жүргүзүлөт.

Биосфералык аймак – 1998-жылы 4314400 га аянтта Ысык-Көл биосфералык аймагы уюштурулган. Ал Ысык-Көл облусунун толук административдик аймагын камтып, колдонуудагы мыйзамга ылайык өзгөчө коргоо режими киргизилген.

4-таблица

Кыргызстандын коруктары

№	Коруктун аталышы	Жайгашкан жери	Уюшулган максаты	Уюшулган жылы	Ээлеген аянты, га
1	Беш-Арал мамлекеттик коругу	Чаткал кырка тоосунун түндүк-батыш капталынан орун алган	Беш-Аралдын кайталангыс жаратылыш байлыгын коргоо максатында	1979-ж.	112018
2	Ысык - Көл мамлекеттик коругу	Ысык-Көл облусу	Ысык - Көлдүн суу-саздык жана орнитологиялык комплексин сактоо максатында уюшулган	1948-ж.	19661
3	Кара-Тал – Жапырык мамлекеттик коругу	Соң-Көл көлүнүн түштүгүндөгү Кара-Тал жана Жапырык дарыяларынын бассейнинде орун алган	Ички Тянь-Шань үчүн мүнөздүү болгон карагай токойлорун, бийик тоолуу шалбааларын жана башка экосистемаларды коргоочу. Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген тоо казынын мекени болгон Соң-Көл корукчасы.	1994-ж.	14000
4	Кулун-Ата мамлекеттик коругу	Ош облусунун Кара-Кулжа районунда орун алган	Коруктун ландшафтын жана пайдалуу жапайы флорасы, сүт эмүүчүлөр, канаттуулар жана өсүмдүктөрдү коргоо максатында.	2004-ж.	27434,2
5	Нарын мамлекеттик коругу	Нарын областынын чыгыш бөлүгүндө, Нарын дарыясынын үстүңкү бөлүгүндө жайгашкан. Чоң-Нарын жана Кичи-Нарын дарыяларынын	Ийне жалбырактуу токойлорду, альпы шалбааларын коргоо максатында Чыгыш Тянь-Шандын жаратылыш комплекстерин жана жоголуу коркунучунда турган жаныбарларын жана өсүмдүктөрүн сактоо	1983-ж.	37 миң

		кошулган жеринен башталат			
6	Падыша-Ата мамлекеттик коругу	Батыш Тянь-Шандын регионунда Падыша-Ата дарыясынын алабында	Корук табигый арча токойлорун жана республиканын эндемиги болгон – Семенов карагайын, о.э. бүтүндөй биокөптүрдүүлүктү сактоо максатында түзүлгөн	2003-ж.	30560
7	Сары-Челек биосфералык коругу	Чаткал кырка тоосунун түштүк капталындагы Аркыт капчыгайынан орун алган	Максаты – жаңгак - мөмө комплексин жана фаунасын коргоо, изилдөө жана абалын жакшыртуу	1959-ж. корук, 1978-ж. баштап биосф. корук статусуна ээ болгон	23868
8	Сарычат-Эрташ мамлекеттик коругу	Ыссык-Көл областына караштуу Жети-Өгүз районундагы Сарычат-Эрташ сырттарынан орун алган	Коруктун негизги максаты Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу платаларынын жана сырттарынын экосистемасын коргоо болуп эсептелет	1995-ж.	72080
9	Сурма-Таш мамлекеттик коругу	Баткен областына караштуу Кадамжай районунда жайгашкан	Уникалдуу жаратылыш комплекстерин жана биологиялык көп түрдүүлүктү сактоо, сейрек жана жоголуп кетүү коркунучунда турган жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн түрлөрүн коргоо максатында уюшулган	2009-ж.	66194
10	«Ыссык-Көл» биосфералык аймагы	Ысык-Көл облусунда жайгашкан	Биосфералык резерваттын негизги максаттарынын бири болуп регионду экологиялык-экономикалык өнүктүрүү жана биокөптүрдүүлүктү сактоо эсептелет	1948-ж. Корук, 2001-ж. ЮНЕСКО тараб. Биосфералык резерват	19,6 миң
11	Дашман мамлекеттик коругу	Жалал-Абад обл. Базар-Коргон р-ну	Арсланбап жаңгак-мөмө жемиш токоюн коргоо	2012-ж.	7,8 миң

Жаратылыш паркы – өзгөчө коргоого алынган табигый аймак. Ага адамдын өндүрүштүк таасири анча тийбеген, эстетикалык баалуулугу менен

өзгөчөлөнгөн, рекреациялык максатта пайдаланууга боло турган кадимки же өзгөчө табигый ландшафттуу жер тандалып алынат.

5-таблица

Кыргызстандын улуттук жаратылыш парктары

№	Жаратылыш паркынын аталышы	Жайгашкан жери	Уюшулган максаты	Уюшулган жылы	Ээлеген аянты
1	«Ала-Арча» улуттук жаратылыш паркы	Кыргыз Ала-Тоосунун эң бийик борбордук бөлүгүнөн башталып, түндүккө созулган Ала-Арча капчыгайын ээлеп жатат	Ала-Арча капчыгайынын уникалдуу ландшафттын коргоо, жаратылышын сактоо жана жумушчулар эс алуусун өткөрүү үчүн шарттарды түзүү максатында уюштурулган	1976-ж.	19,4 миң га
2	«Кыргыз-Ата» улуттук жаратылыш паркы	Алай кырка тоосунун түндүк капталынын бийик тоолуу жана орто бийиктиктеги тоо бөлүктөрүн ээлейт	Памир-Алай тоо системасына мүнөздүү болгон өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды коргоо жана Фергана өрөөнүнүн калкына эс алууну уюштуруу эсептелет	1992-ж.	1172 га
3	«Беш-Таш» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Талас Ала-Тоосунун түндүк капталынын борбордук бөлүгүндө жайгашкан	Түндүк-Батыш Кыргызстандын уникалдуу жаратылыш комплекстерин жана биологиялык көптүрдүүлүгүн сактоо максатында уюштурулган	1996-ж.	32411га
4	«Кара-Шоро» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Минералдык суулардын булактары чыккан жана токойлор, шалбаа өсүмдүктөрү жакшы сакталган Фергана кырка тоосунун түштүк-батыш капталдарында жайгашкан	Кара-Шородо Батыш Тянь-Шань жана Памиро-Алай кырка тоолоруна мүнөздүү болгон уникалдуу токойлор (карагайлуу, жаңгак-мөмөлү, арча) жана бийик тоолуу-шалбалуу өсүмдүктөр, бадалдар, алардын арасындагы жаныбарлардын көп түрдүүлүгү таркалган. Бул аймакта Кызыл китепке киргендерден туркестан сүлөөсүнү, бүркүт,	1966-ж.	8450 га

			бородач коргоо максатында		
5	«Каракол» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Улуттук парк Ыссык-Көл котловинасынын чыгыш бөлүгүнөн, Тескей Ала-Тоосунун түндүк капталынан орун алган	Каракол капчыгайынын уникалдуу жаратылыш комплекстерин сактоо максатында уюшулган	1997-ж	4767 га
6	«Чоң-Кемин» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Улуттук парк Чоң-Кемин өрөөнүнүн түштүк-батыш бөлүгүнөн орун алган	Өзгөчө экологиялык, эстетикалык баалуулуктарга ээ болгон жаратылыш комплекстерин, токойлорун, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн объектилерин сактоо максатында уюштурулган.	1997-ж	123 миң га
7	«Салкын-Төр» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Нарын областында түзүлгөн	Бул жерде Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилгендерден сүт эмүүчүлөрдүн 4 түрү, канаттуулардын 6 түрү, курт-кумурскалардын 10 түрү жана өсүмдүктөрдүн 2 түрү кездешет. Улуттук парктын аймагы маралдын санын калыбына келтирүү планында чоң мааниге ээ	2001-ж	10448 га
8	«Саймалуу-Таш» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Жалал-Абад областынын чыгыш бөлүгүндөгү Тогуз-Торо районунунда, Көгарт дарыясынын боюнда уюшулган	Коргоо объектилери болуп - Көгарт капчыгайынын уникалдуу жаратылыш комплекстери жана маданий жана тырыхый баалуулуктарга ээ болгон көп сандагы петроглифтер (бронза доорундагы таштагы сүрөттөр) эсептелет	2001-ж	32 миң га

9	«Саркент» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы	Баткен областынын Лейлек районунда жайгашкан			40 миң га
---	---	--	--	--	-----------

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнүн калыптанышы.
2. Өзгөчө коргоого алынган жаратылыш территорияларынын уюштурулуу максатын жана түрлөрүн аныктагыла.
3. Кыргызстандын коруктарын атагыла.

5-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК БӨЛҮНҮШҮ

2 саат

Административдик-аймактык бөлүнүшүнүн мааниси жана принциптери. Административдик аймактарга бөлүүнүн негизги максаты Республиканын административдик-аймактык түзүлүшүнүн бирдиктүүлүгүн камсыз кылуу, өндүрүштүн натыйжалуулугун көтөрүү жана аймактык жактан уюштуруу, жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну өркүндөтүү болуп саналат. Ошондой эле жаратылышы, географиялык өзгөчөлүктөрү, тарыхый калыптанган аймактык жалпылыкты эске алуу менен бөлүнөт.

Административдик-аймактык бирдик — бул мамлекеттик бийлик же жергиликтүү башкаруу органдары тиешелүүлүгүнө жараша мамлекеттик башкарууну же өз алдынча башкарууну жүзөгө ашыруучу, өз ичине бир же бир нече калктуу конуштардын жана башка калк отурукташпаган аймактарды камтыган, мыйзам тарабынан аныкталган аймактар болуп саналат. Ал эми калктуу конуш — бул жарандардын туруктуу жашоочу орду болуп эсептелген, жарандардын турмуш-тиричилигин камсыздоо үчүн зарыл керектүү турак жайы жана курулуштары, өзүнүн аталышы жана тийиштүү тартипте аныкталган аймактык чектери бар, ошондой эле Кыргызстандын мыйзамдарында белгиленген тартипте эсепке алынган жана катталган өлкөбүздүн аймагынын калк тыгыз отурукташкан бөлүгү. Калктуу конуштар шаардык жана айылдык болуп бөлүнөт.

Кыргызстандын административдик-аймактык бирдиктери.

Кыргызстанда жалпы 531 административдик-аймактык бирдик бар:

- 7 област;
- 40 район;
- 32 шаар (алардын ичинен 2 республикалык маанидеги шаарлар, 12 областык маанидеги шаарлар, 18 райондук маанидеги шаарлар);
- 452 айыл аймагы (бир же бир нече айылдардан турат).

Республикалык маанидеги шаар категориясына мамлекеттик өзгөчө мааниге ээ же өнүккөн өндүрүштүү жана социалдык инфратүзүмдүү, калкынын саны 250 миң адамдан кем болбогон республикалык маанидеги

администрациялык, экономикалык же маданий борбор болуп саналган калктуу конуш киргизилиши мүмкүн. Мындай шаарларда жергиликтүү башкарууну уюштуруунун өзгөчө ыкмасы белгилениши мүмкүн. Жергиликтүү башкаруу органдарынын ыйгарым укуктары башка калктуу конуштардагы жергиликтүү башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарынан айырмаланышы ыктымал жана алардын мамлекеттик бийлик органдары менен мамилелери өзгөчө мүнөзгө ээ болот. Республикалык маанидеги шаардын макамы атайын мыйзам менен аныкталат.

Областтык маанидеги шаар категориясына административдик, экономикалык жана маданий борбор болуп саналган, өнөр жай ишканалары, коммуналдык чарбасы жана турак жай фонду бар, өнүккөн окуу, маданий-агартуу, дарылоо жана соода мекемелерине ээ, калкынын саны 20 миңден кем болбогон калктуу конуштар киргизилиши мүмкүн.

Райондук маанидеги шаар категориясына административдик, экономикалык жана маданий борбор болуп саналган, өндүрүштүк жана социалдык инфратүзүмгө, өнүккөн окуу, маданий-агартуу, дарылоо жана соода мекемелерине ээ, калкынын саны 10 миң адамдан кем болбогон калктуу конуштар киргизилиши мүмкүн.

Шаар тибиндеги посёлоктордун категориясына аймагында экономикалык маанилүү объекттер (өнөржай ишканалары, курулуштар, темиржол станциялары ж.б.) жайгашкан, ошондой эле эгерде бул калктуу конуштар ыңгайлуулуктардын белгилүү деңгээлине жетишсе, калкынын саны 2 миң адамдан кем болбосо, дарылык мааниге ээ жерлерде жайгашкан калктуу конуштар киргизилиши мүмкүн.

Өзгөчө учурларда калкынын саны азыраак, бирок административдик, экономикалык жана маданий борбор болуп саналган жана андан аркы экономикалык өсүшү жана калкынын саны көбөйүшү жакынкы келечекте боло турган калктуу конуштар тийиштүү маанидеги шаарлар, шаар тибиндеги посёлоктор категориясына киргизилиши мүмкүн.

Ал эми айыл категориясына ыңгайлуулуктардын белгилүү деңгээлине жетишкен, калкынын саны 50 адамдан кем болбогон, айыл чарба өндүрүшүндө алектенишкен жана алардын үй-бүлөө мүчөлөрү калктын санынын жарымынан көбүн түзгөн калктуу конуштар киргизилиши мүмкүн. Айылдын курамында кыштактар жана конуштар уюштурулушу мүмкүн.

Биринчи деңгээлдеги административдик-аймактык бирдиктер областтар жана республикалык маанидеги шаарлар (Бишкек жана Ош шаарлары) кирип, жалпы 9 бирдикти түзөт.

Экинчи деңгээлдеги административдик аймактык бирдиктерге райондор жана областтык маанидеги шаарлар кирет (жалпы саны 52 административдик-аймактык бирдик).

Үчүнчү деңгээлдеги административдик аймактык бирдиктерди айыл аймактары жана райондук маанидеги шаарлар түзөт.

Биринчи деңгээлдеги административдик аймактык бирдиктер.

№	Аталышы	Админ.борбору	Районд. саны	Калкы (2021-ж.)	Аянты, км ²	Жыштыгы, адам/км ²
1	Бишкек ш.	-	4	1074075	170	6318
2	Ош ш.	-	-	322 164	185	1741
3	Баткен обл.	<u>Баткен ш.</u>	3	548 247	17 000	32
4	Жалал-Абад обл.	<u>Жалал-Абад ш.</u>	8	1 260 617	33 700	37
5	Нарын обл.	<u>Нарын ш.</u>	5	292 140	45 200	6
6	Ош обл.	<u>Ош ш.</u>	7	1 391 649	29 200	47
7	Талас обл.	<u>Талас ш.</u>	4	270 994	11 400	23
8	Чүй обл.	<u>Токмок ш.</u>	8	974 984	20 200	48
9	Ысык-Көл обл.	<u>Каракол ш.</u>	5	501 933	43 100	11
	Жалпы		40	6 636 803	199 988	33

*Республикалык маанидеги шаарлардын райондору өз алдынча административдик-аймактык бирдиктер катары эсептелинебейт

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Административдик-аймактарга бөлүүнүн мааниси эмнеде?
2. Кыргызстандын административдик-аймактык бирдиктерин атагыла.
3. Мамлекеттик түзүлүштүн формаларын атагыла.

6-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН КАЛКЫ ЖАНА ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫ**2 саат**

Кыргызстандын калкы. Калктын географиясы азыркы экономикалык жана социалдык географиянын эң маанилүү бөлүгү. Калк географиясы менен этнологиянын (этнография) чегинде географиянын бир тармагы – этногеография өсүп келе жатат. Андан башка дагы калктын географиясы демография менен тыгыз байланышта. Ал аркылуу тарых, экономика, экология, культурология ж.б. илимдер менен жакындашат.

Калк – коомдун негизги өндүргүч күчү болуп саналат. Калксыз өндүрүштү жана айыл чарбаны иштетүү мүмкүн эмес. Бирок, ошол эле мезгилде бардык өндүрүлгөн өнөр-жай, айыл-чарба продукцияларын жана транспортту, тейлөөнүн бардык түрлөрүн керектөөчү да калктын өзү болуп саналат. Ошондуктан мамлекет үчүн калктын саны, жеке анын ичинде эмгекке жарамдуу калк, эң маанилүү көрсөткүч болуп эсептелет.

Калктын санын көзөмөлдөөдөгү эң башкы көрсөткүч бул калктын табигый өсүшү. Ал – белгилүү мөөнөттө төрөлгөндөр менен өлгөндөрдүн ортосундагы сандык айырма. Калктын ургаалдуу өсүшүнүн жалпы мүнөздөмөсү – 1000 кишиге карата табигый өсүү коэффициенти менен

эсептелет. Өлкөнүн аймагында жашаган калктын санын так билүү үчүн эл каттоо иш-чаралары жүргүзүлөт. Мындай көрсөткүчтүн башкы булагы – эл каттоо болуп саналат.

Учурда Кыргызстандын калкынын саны 7 млн дон ашты. Бул өлкөдө 1959-жылда (2 065 000), 1970-жылда (2 935 000), 1979-жылда (3 523 000), 1989-жылда (4 258 000), 1999-жылда (4 823 000), 2009-жылда (5 362 793) жашагандардан караганда бир кыйла көбүрөөк. 2022-жылдын 19-октябрында Кыргызстандын калкы 7 миллион адамга жетти.

Туруктуу калктын көпчүлүгү республиканын түштүк аймактарында турат — Ош, Жалал-Абад, Баткен облустары жана Ош шаары (3,4 млн жашоочу же республиканын калкынан 53%ы), алардын тургундары негизи Фергананын кыргыз бөлүгүндө турушат. Дагы калктын бир кыйла бөлүгү Чүй өрөөнүндө жашайт (Чүй облусу жана Бишкек шаарында 1,9 млн жашоочу же республиканын калкынын 31%ы).

2019-жылы туруктуу калктын 34%ы шаарларда, 66%ы айыл аймактарда жашаган. 2021-жылдын башына карата туруктуу калктын 34,6%ы эмгекке жөндөмдүү жашка чейинкилер түзгөн, 57%ы — эмгекке жөндөмдүү жаштагылар, ал эми 8,2%ы — эмгекке жөндөмдүү жаштагылардан улуулар. Өлкөнүн калкынын этникалык курамы боюнча негизги бөлүгүн — 4,89 млн ашуун адамды кыргыздар түзөт жана республиканын бардык аймактарында жашашат. Андан кийинки орунду өзбектер — 0,98 млн ашуун адам (көпчүлүгү Өзбекстан менен чектешкен аймактарында жашашат), ал эми 3-орунду орустар ээлешет — 0,34 млн адам (көпчүлүк бөлүгү өлкөнүн түндүк аймактарында турушат). Башка улуттардын саны 100 миң кишиден ашпайт.

7-таблица

Калктын улуттук курамы (2022-жылдын башына карата баалоо, адам)

Жылдар	2017	2018	2019	2020	2021
Бардык калк	6 140 200	6 256 730	6 389 500	6 523 529	6 636 803
Кыргыздар	4 492 667	4 587 430	4 695 646	4 804 369	4 896 182
Орустар	356 637	352 960	348 935	344 950	341 351
Өзбектер	898 363	918 262	940 628	964 379	985 358
Украиндер	11 915	11 252	10 600	9 943	9 243
Немецтер	8 340	8 269	8 201	8 179	8 132
Татарлар	27 341	27 200	26 992	26 732	26 507
Казактар	35 087	35 541	36 022	36 396	36 706
Армяндар	801	797	793	788	778
Тажиктер	53 848	54 976	56 219	57 612	58 130

Кыргызстандын калкы жыл сайын орто эсеп менен 2 пайызга өсүп жатат, мындай маалыматты бүткүл дүйнөлүк калк күнүнө карата Улуттук статистикалык комитеттен билдиришти. Адистердин айтымында, акыркы жылдары Кыргызстан калктын өсүшүнүн жогорку темптери менен мүнөздөлүп келген (жылына 2-2,1%), бирок 2020-жылы калктын өсүү темпи 1,7 пайызды түздү. Калктын өсүшүнүн эң жогорку деңгээли Ош шаарында (3,1%), Баткен

облусунда (2%) жана Бишкек шаарында (1,9%), эң төмөнү — Ысык-Көлдө (1,2%) жана Нарында (0,9%) белгиленди. 2020-жылы калктын табигый өсүш арымынын төмөндөшүнө, COVID-19 менен байланышкан калктын өлүмүнүн көбөйүшү, ошондой эле төрөттүн төмөндөшү таасир эткен.

КРнын Эмгек ресурстары. 1990-ж. чейин Кыргызстандын калкынын социалдык курамынын жумушчу тобун колхозчу дыйкандар жана интеллигенция түзүп келген. Азыркы учурда мурдагы жумушчу, кызматчы жана дыйкандардан башка жаңы болочок топтордун негизи түзүлө баштады. Аларга ишкана (завод, фабрика), дыйкан чарба ээлери, банкирлер, бизнесмендер ж. б. пайда болуп, кооперативдик, жеке менчик, ар кандай уюмдар, бирикмелер, концерндер, корпорациялар, биргелешкен ишканалар, соода, өнөр жай, айыл чарба жана тейлөө системаларынын майда ишканалары түзүлүп, аларды ээлеген адамдардын катмары жаралды. 2002-ж. Кыргызстандагы эмгек ресурсу 2826.2 миң адамдын 1813,6 миңи иштегендер. 254,5 миңи окуучулар, 758,1 миңи эмгекке жөндөмдүү, бирок иштебей бош жүргөндөр болгон. Ал эми иштегендердин 20,2% мамлекеттик ишканалар менен мекемелеринде, 79,8% жекече ишканаларда эмгектенишет. 9,3% акционердик коомдордо, 92 36,9% коллективдүү-дыйкан чарбаларында, 46,7% дыйкан чарбаларында (өз чарбасында жекече эмгек кылгандар менен кошо), 11,7% жекече эмгектенүү чөйрөсүндө (өз алдынча жумуш таап алуучулар менен кошо) болгон. Ал эми өндүрүштө иштегендердин 10,8% өнөр жай жана курулушта, 52,0% айыл жана токой чарбаларында (дыйкан жана өз чарбаларында жекече иштегендери менен кошо), 3,7% транспорт менен байланышта, 11,4% соода жана коомдук тамактануу, материалдык-техникалык жабдуу даярдоодо, 44% саламаттыкты сактоо, физкультура жана социалдык камсыздоо, билим берүү, маданият жана искусстводо, илимде кызмат өтөгөндөр болгон. Азыркы учурда Кыргызстандын региондорунда географиялык жактан калктын социалдык курамында чон айырмачылыктар бар. Ири шаарлар жайгашкан жана өнөр жайлуу Чүй, Ош, Жалал-Абад облустарынын көп райондорунда калктын социалдык курамы ар түрдүү келип, мында басымдуу көпчүлүгү жумушчулар менен кызматкерлер. Ал эми бийик тоолуу аймактарда - Нарын облусунда, Алай, Тоң, Чаткал ж.б райондордо калктын социалдык курамын дыйкандар менен интеллигенция түзөт.

Кыргызстандын калкынын социалдык-демографиялык түзүлүшүндөгү дагы бир өзгөчөлүк эмгек жашына чейинки балдардын көптүгү, алар 39,7 процентке барабар, калктын 10,1 процентин эмгек жашынан өткөндөр (пенсиядагылар) түзөт. Ал эми эмгекке жарамдуулар 50,2 процентке барабар. КМШнын орточо көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу Кыргызстанда карылар менен балдардын саны кыйла жогору. Бул республикада балдардын көп төрөлүшү, салыштырмалуу өлүмдүн аздыгы менен түшүндүрүлөт. Кыргызстандын эмгекке жарамдуу адамдары же эмгек ресурстары 2,2 млн адамдан ашык, 90-жж. алар 300 миң кишиге көбөйгөн. 90-жж. республиканын эмгек ресурстары коомдук эмгекте же өз чарбасында жекече эмгек кылышкан. Менчиктештирүүнүн шартында коомдук чарбаларда эмгектенгендердин саны азайган. Азыркы мезгилде (2002-ж.) республиканын эл чарбасындагы эмгек

ресурстары 21,4 проценти өнөр жайы менен курулушта, 39 проценти айыл чарбасында жана токой чарбасында, 5 проценти транспорт менен байланышта, 5,6 проценти соода жана коомдук тамак-аш, жабдуу, даярдоодо, 20,2 проценти агартуу, физкультура, социалдык камсыздоо, саламаттыкты сактоо, маданият, искусство, илим тармагында эмгектенишет. Республикадагы эмгекке жарамдуулардын 13 проценти көмөкчү жана үй чарбаларында иштешет, алардын көпчүлүгүн көп балалуу аялдар түзөт. Эмгек ресурстарын натыйжалуу пайдалануу, эмгекке жарамдуу адамдарды иш орундары менен камсыз кылуу мамлекеттин эн чоң милдети. Азыркы экономикалык кризис учурунда, көпчүлүк ишканалар жабылып ири шаарларда да жумушчулар жумушсуз калууда. Кыргызстанда жумушсуздук жылдан жылга өсүүдө. Эгерде 1991-ж. республикада 94 киши жумушсуз деп каттоодон өткөн болсо, 1992-ж. 136 киши, 1993-ж. 1796 киши, 1997-ж. 54,5 миң адам жумушсуз деп катталган. 1998-ж. болсо жумушсуз деп катталгандардын саны 63,1 миңден ашкан. Бул официалдуу каттоодон өткөнү. Реалдуу түрдө азыр республикада 150 миңден ашык адам жумушсуз. Алардын 70 процентин 30 жашка чейинки жаштар түзөт. Эмгекке жарамдуулардын 48,7 проценти аялдар, тагыраак айтканда азыр 1 миллиондон ашык аялдар эмгекке жарамдуу деп эсептелинет. Бирок алардын көпчүлүгү жумушсуз. Алардын арасында жогорку жана атайын орто билимдүүлөрү көп.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын калкынын табигый өсүүсүнө таасир тийгизген факторлор.
2. Эмгекке жарамдуу калктын катмары кайсылар?

7-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛ ЧАРБАСЫ

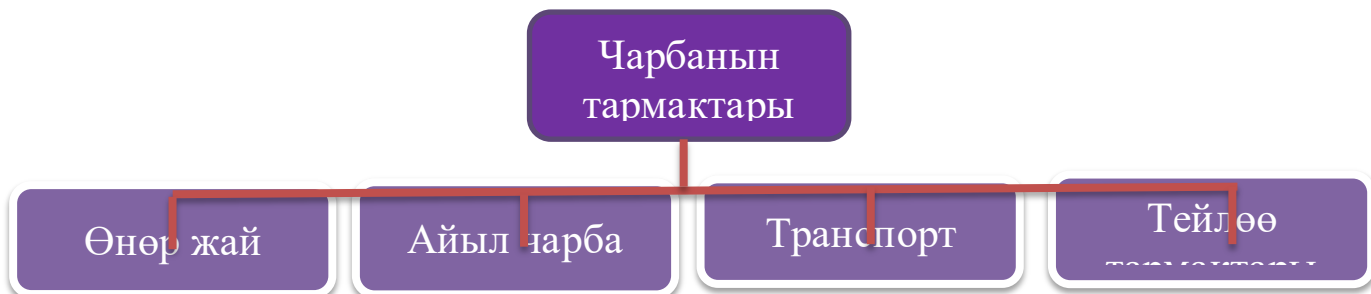
2 саат

Кыргызстандын эл чарбасынын калыптанышы. Кыргыз Республикасында эгемендүүлүккө жетишкен күндөн тартып өз алдынча экономикалык кайра куруу программасын ишке ашыруу менен рыноктук экономиканын жаңы принциптери турмушка ашырылууда. Реформанын алгачкы этабын жүргүзүүдө мамлекеттик жана колхоздук мекемелердин монополиясы жоюлду, жеке менчик жана эркин ишкердүүлүк киргизилип, эркин баа кое берилди. 1993-жылы жаны улуттук валюта – сом жүгүртүүгө киргизилди. Өлкөбүздө тез арада менчиктештирүү иштери жүргүзүлдү. Жеке менчикти көбөйтүү айрыкча 1992-1993-жылдарда күчөтүлүп, 1998-жылдын аягында менчиктештирүү өнөр жайында 87%, курулушта 57%, транспорт тармагында 55%, соода жана коомдук тамактанууда 97%, турмуш-тиричилик жактан тейлөөдө дээрлик 100%ды түзгөн.

Натыйжада эл чарба комплексинин көпчүлүк ишканалары мамлекеттен ажыратылып, алардын чарбалык иш-аракеттери рыноктук экономиканын эркин ишкердик, эркин баа түзүлүшү жана эркин атаандашуу принциптерине ылайык жүргүзүлө баштады.

Кандайдыр бир өлкөдөгү тарыхый калыптанган материалдык жана материалдык эмес чөйрөлөрдүн бардык тармактарынын жыйындысы чарба деп аталат. Ал эми бир түрдүү кызмат көрсөткөн жана продукция өндүргөн ишканалардын жыйындысын тармак деп атайбыз.

1-схема. Чарбанын структурасы

Өнөр жайы. Өнөр жай — экономиканы индустриялаштыруунун материалдык негизи катары чарбанын эн маанилүү тармагы болуп эсептелет. Өнөр жай өндүрүш каражаттарынан жана эл керектөөчү товар чыгарууну камтыйт. Өнөр жайдын өндүрүштүк функцияларына: минералдык жана отунга керектелүүчү сырьёлорду казып алуу, табигый ресурстарды пайдалануу, суу ресурстарын колдонуу, өнөр жай жана айыл чарба сырьёлорун кайра иштеп чыгаруу кирет.

2-схема. Өнөр жай

тармактарынын структурасы

Өлкөбүздүн экономикалык потенциалын, өндүрүштүн техникалык деңгээлин, жаратылыш байлыктарын, материалдык жана эмгек ресурстарын

пайдалануу өнөр жай өндүрүшүнө байланыштуу. Өнөр жайдын өнүгүшү менен жаңы шаарлар пайда болуп, транспорт өнүгүп, айыл чарбасы, курулуш, сооданын деңгээли оң багытка өзгөрүп, жаратылышка таасирин тийгизет. Жаратылыш ресурстарын пайдалануу өзгөчөлүктөрү боюнча өнөр жай жалпысынан казып алуучу жана кайра иштетип чыгаруучу тармактарга бөлүнөт.

Бул эки тармактын негизгиси кайра иштетип чыгаруу өнөр жайы. Ал эми, айыл чарба сырьёлорун, түстүү металлдын концентраты ж.б. чет өлкөлөргө арзан баада экспорттолушу өнөр жайдын негизги кемчилиги. Ошондуктан, кайра иштетип чыгаруу өнөр жайлары жергиликтүү сырьёну пайдаланып, даяр продукция өндүрүп экспортко чыгарса, мамлекеттин экономикасына кирешелүү болот.

Жалпысынан 2020-жылда республика боюнча 1972 өнөр жай ишканалары иштеген. Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрү жана алардын акыркы 5 жылдыктагы өзгөрүүсү боюнча төмөндөгү таблицадан көрүүгө болот.

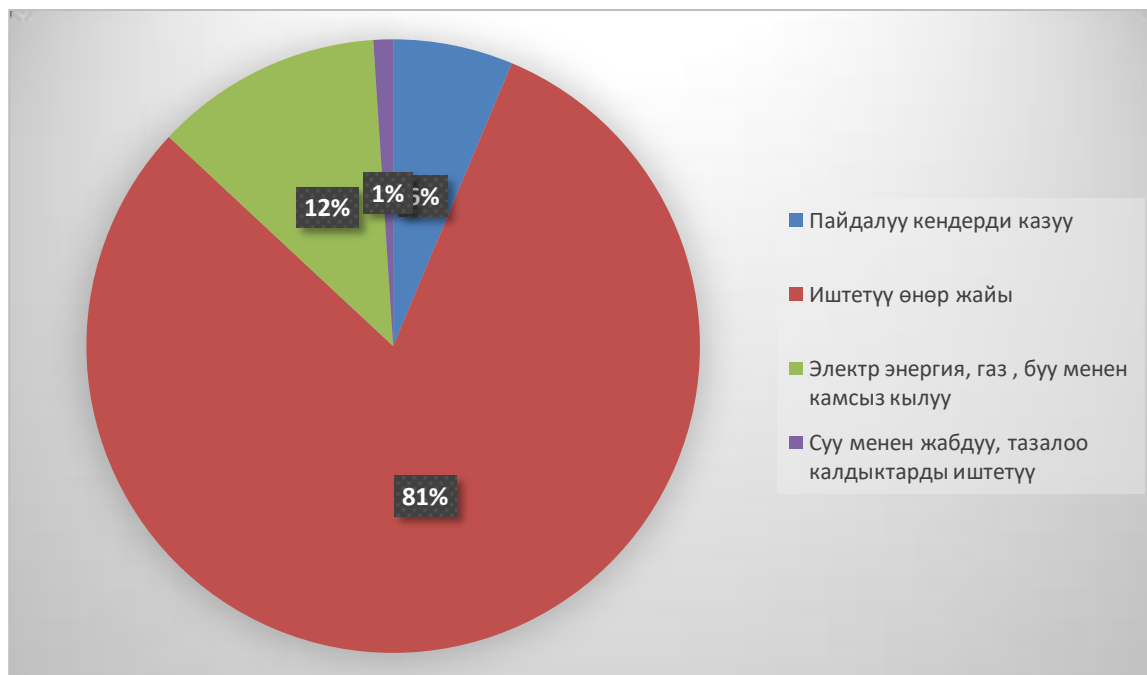
8-таблица

Өнөр жайдын өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрү

	2016	2017	2018	2019	2020
Өнөр жайдын кошумча дүң наркынын ички дүң продуктудагы үлүшү, %	18,2	18,7	18,5	19,0	21,1
Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн сом	209 812,0	237 225,3	257 348,5	283 971,7	325 090,1
Өнөр жай ишканаларынын саны, бирдик	1 707	1 728	1 909	1 951	1 972
Өнөр жайда иштегендердин орточо жылдык саны, миң адам	120,0	137,6	140,4	142,7	131,6

Өткөн беш жылдын ичинде өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндөгү эң көп салыштырма салмакты кайра иштетүү өндүрүшүнүн ишканалары ээлеген, алардын үлүшү 2016-жылы 77,8%дан 2020-жылы 81,9%га чейин жогорулаган. Өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүндөгү пайдалуу кендерди казуунун үлүшү, тескерисинче, 2016-жылы 6,1%дан 2020-жылы 5,5%га чейин төмөндөгөн, ал эми электр энергия, газ буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо боюнча ишканалардын үлүшү, тиешелүүлүгүнө жараша 15,2%дан 11,6%га чейин кыскарган (3-график).

1-график. Негизги экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча өнөр жай өндүрүшүнүн түзүмү

Отун-энергетикалык өнөр жайы. Бул өнөр жай эки чоң тармактан турат:

- 1) Отун өндүрүү (көмүр, нефть, газ ж.б. казып алуу);
- 2) Электр энергиясын өндүрүү (ГЭС, ЖЭБ ж.б. иштетүү).

Кыргызстанда отун-энергетикалык өнөр жайынын 33%ы отун өндүрүүгө, 67% электр энергиясын өндүрүүгө туура келет. Өлкөдө жылына 15 млрд кВт/с электр тогун өндүрөт. Анын 98% ОАО “Электр станцияларына” таандык. Бул компанияга Кыргызстандагы эң ири 7 ГЭС жана 2 ЖЭБ караштуу.

Бишкек ЖЭБи Кара-Кече күрөң көмүр бассейнинен алынып келинген көмүрдүн эсебинен иштейт. Андан башка мазут жана газ да колдонулат. Ал эми Ош ЖЭБинде электр энергиясын өндүрүүдө мазут жана жаратылыш газы гана колдонулат.

9-таблица

Кыргызстандын ГЭСтери

Ири ГЭСтер	Чакан ГЭСтер	
1.Үч-Коргон	8.Мариям	16.Аламүдүн-6
2.Шамалды-Сай	9.Калинин	17.Лебединовка
3.Таш-Көмүр	10.Кичи Аламүдүн	18.Ысык-Ата
4.Күрп-Сай	11.Аламүдүн-1	19.Тегирмен
5.Токтогул	12.Аламүдүн-2	20.Быстровка
6.Камбар-Ата	13.Аламүдүн-3	21.КСК
7.Ат-Башы	14.Аламүдүн-4	22.Кыргыз-Ата
	15.Аламүдүн-5	23.Найман

Кыргызстандагы жалпы ГЭСтердин кубаттуулугу 3030МВт, ал эми ЖЭБдердики 862 МВт түзөт.

10-таблица

Кыргызстандын ГЭС жана ЖЭБдеринин кубаттуулугу

ГЭС	Кубаттуулугу, МВт	ЖЭБ	Кубаттуулугу, МВт
1.Токтогул	1200	1.Бишкек ЖЭБ	812
2.Күрп-Сай	800	2.Ош ЖЭБ	50
3.Таш-Көмүр	450		
4.Шамалды-Сай	240		
5.Үч-Коргон	180		
6.Камбар-Ата-2	120		
7.Ат-Башы	40		

Тоо-кен өнөр жайы. Кадамжайдагы сурьма кени 1958-жылы Брюсселде бүткүл дүйнөлүк “эталон” деп аталган. Азыр кен 300 метр тереңдикте казылып алынууда. Кадамжай сурьма ишканасы 1934-жылы түптөлгөн.

Айдаркен сымап кени 1941-жылдан бери иштетилип келет. Сымап 400 метр тереңдиктен казылып алынууда. Кендин өнөр жайлык мааниси чоң, ал дүйнөдөгү ири кендерден. Кыргызстан сымап өндүрүүдө дүйнө керектөөлөрүнүн 13% камсыздайт.

1986-жылы Кыргызстандагы эң алгачкы Макмал алтын комбинаты иштей баштаган. Ал эми өлкөдөгү эң ири алтын кени – Кумтөр. Кумтөр алтын кени 1978-жылы ачылып, 1996-жылы ишке кирген. Кен деңиз деңгээлинен 4000 м ден жогору жатат жана бийик тоолуу алтын кендеринин арасында дүйнөдө 2-орунда. Кенден жылына орточо 16 тонна алтын алынат. Ал эми 1996-жылдан 2019-жылга чейин Кумтөр кенинен 391,9 тонна алтын казылып алынган. 2019-жылы кенде дагы 104 тонна алтын калгандыгы маалымдалган. Мисалы, 2019-жылга ылайык Кумтөр алтын кенинен түшкөн пайда өлкөнүн ИДПнын 9,8% түзгөн. Бул кенди иштетүү канадалык инвесторлор менен жүргөн.

Кыргызстандагы экинчи эң чоң алтын кени – Жер-Үй. Бул кенде 84 тонна алтын, 10 тонна күмүш запасы бар. Кен орусиялык инвесторлор менен биргеликте иштетилүүдө. Республикада бардык өндүрүлгөн алтындар Кара-Балта тоо-кен комбинатында тазартылып, калыптарга салынат.

Токой, жыгач иштетүү өнөр-жайы. Токой, жыгач иштетүү өнөр жайынын 55% эмерек жасоо ээлейт. “Кыргызэмерек” – Бишкек шаарындагы эмерек жасоо ишканасы иштейт. Ал 1926-жылы негизделген. Мындан сырткары республикабызда кагаз иштетүү ишканалары да бар. Алар учурда өлкө калкынын муктаждыгынын 35%ын камсыздайт.

Курулуш материалдар өнөр-жайы. Курулуш материалдарын өндүргөн ири ишканалар: Күрмөнтү жана Кызыл-Кыя цемент заводдорун (Орто Азиядагы эң ирилдин катарында, 2009-жылы курулган), Канттагы шифер-цемент

чыгаруучу ири комбинат жана “Кыргыз тоо-таш” – Токмоктогу таш иштетүүчү завод ж.б. айтсак болот.

Жеңил өнөр-жайы. Өлкөдөгү айрым жеңил өнөр жай ишканалары: 1983-жылы курулган Кара-Балта килем токуучу комбинаты, Оштогу “Ош-жибек” комбинаты, Кара-Суудагы “Ак алтын” пахта тазалоочу ишкана, Бишкектеги “Интергельпо” булгаары заводу ж.б.

Кийинки жылдары өндүрүштү рыноктук экономиканын талаптарына ылайыкташтыруунун натыйжасында өнөр жай өндүрүшүндө тармактык чоң өзгөрүүлөр болууда.

Кыргызстандын айыл чарбасы. Кыргызстандын калкынын кылымдар бою калыптанган мал чарбачылыгы, дыйканчылыгы, жалпы калкынын 65% айыл жеринде жашашы агрономиялык өлкө болууга жана айыл чарбанын өнүгүүсүнө шарт түзгөн. Айыл чарба ички дүң продукциянын (ИДП) 36-40%ын түзөт, өз ара тыгыз байланыштуу эки ири тармакка (дыйканчылык жана мал чарбачылык) бөлүнөт.

Кыргызстанда жалпы жер аянтынын 54% (10,797 млн га) айыл чарбасында пайдаланылат. Анын 1,237 млн га айдоо жерлер (6,5%), 9,2 млн га жайыт (46%) жана 0,17 млн га табигый чөп чабынды болуп саналат.

Кыргызстандагы айыл чарба продукцияларынын 79% дыйканчылыкта, ал эми 21% мал чарба тармагында өндүрүлөт.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын эл чарбасынын калыптанышына анализ жасагыла.
2. Өлкөнүн өнөр жай тармактарына мүнөздөмө бергиле.
3. Кыргызстандын айыл чарбасынын структурасын айтып бергиле.

8-тема. КЫРГЫЗСТАНДЫН РЕКРЕАЦИЯЛЫК РЕСУРСТАРЫ ЖАНА ТУРИЗМ ТАРМАГЫНЫН КЕЛЕЧЕГИ

2 саат

Рекреациялык ресурстардын мааниси. Рекреация (лат. *recreatio* – калыбына келтирүү) – адамдын физикалык, руханий жана эмгек процессинде сарптаган күч-кубатын калыбына келтирүү. Ал эс алуунун бардык тармагын (санаторий-курорттук дарылануу, туризм ж. б.) камтып, ден соолукту чындоочу иш-аракеттердин комплексинен турат. Рекреациянын пассивдүү түрүнө (мисалы, уктоо же сейилдөө) караганда активдүүсү (саякат, спорт ж. б.) кеңири таралууда. Ага ылайык комплекстерди уюштурууда, биринчи кезекте, рекреациялык ресурстар жана социалдык факторлор эске алынат. Демек, рекреациялык ресурстар деп – калктын эс алуу жана туризм боюнча керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган ресурстардын бардык түрүн айтабыз. Ошондой эле коомдун рекреациялык муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн пайдаланылуучу табигый жана антропогендик объектилер. Ага табигый комплекстер жана алардын компоненттери (рельеф, климат, өсүмдүктөр, көлмөлөр), маданий-тарыхый эстеликтер (Коллизей, Египет пирамидалары, Улуу Кытай дубалы ж. б.), шаар ж. б. калктуу конуштар, өзгөчө техникалык курулуштар (Эйфель мунарасы ж. б.) кирет. Рекреациялык ресурстар

курорттук, ден соолук чыңдоочу, спорттук, экскурсия-туристтик, социалдык-маданий ж. б. болуп бөлүнөт.

Кыргызстан территориясы боюнча салыштырмалуу чакан өлкө болгону менен ал табигый-географиялык жактан, ага байланыштуу социалдык-экономикалык жана экологиялык-географиялык жактан бири-биринен кескин айырмаланган аймактардан туруп, ар түрдүү генезистеги, структурадагы жана сапаттагы туристтик ресурстарга ээ. Мындай шарт тиешелүү аймактарда туризмдин ар кандай түрлөрүн жана формаларын өнүктүрүүгө жана ошол эле маалда калктын кеңири суроо-талабын камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берет. Мындан улам Кыргызстанда туризм аймактык экономиканын приоритеттүү тармагы катары өнүгүүгө шарты бар аймактар бар деп айтууга негиз бар. Ал аймактар ыңгайлуу географиялык абалы табигый көрүнүшүн сактап калган ландшафттар жана бай тарыхый-маданий мурастар менен айкалышып, азыркы ар тармактуу туризм индустриясын калыптандырууга зор өбөлгөлөрдү түзүп турат. Мисалы, өлкөнүн түштүк аймагы “Орто Азиянын бермети” деп аталган Фергана өрөөнүнүн курчоосунда, “Дүйнөнүн чатыры” аталган Памир-Алай жана Тянь-Шань тоо түзүмдөрүнүн четки алкактарында жайгашкан абалы ага уникалдуулук жана контрасттуулук касиеттерди берип турат. Дүйнөдөгү эң ири жана жалгыз реликттик жаңгак-жемиш токойлору, бадам жана мисте массивдери менен катар жапайы анар, анжир, жүзүм, тыт таркалган өрөөндөр, жыштыгы боюнча дүйнөлүк мааниси бар арча токойлору, эң көп сандагы үңкүрлөр жана тарыхый-маданий эстеликтер ушул аймакта жайгашкан. Бирок өлкөбүздүн территориясы экологиялык-географиялык жактан али жетишсиз изилденип, ал туризм тармагынын комплекстүү өнүгүүсүнө жана текши жайгашуусуна кедергисин тийгизип келет. Ошондой эле изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгүндө туризмдин өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык артыкчылыктары каралып, ал эми экологиялык жагдайларына жетиштүү көңүл бурулбай келет. Мунун натыйжасында бүгүнкү күндө айрым территорияларда туристтик жүк (басым) ашыкча байкалып, ал эми кээ бир потенциалдуу жайлар али такыр өздөштүрүлбөй келет

Туризм тармагынын келечеги. Кыргызстан рекреациялык ресурстарга өтө бай: Ысык-Көл чөлкөмү, Арстанбап, Кызыл-Үңкүр, Сары-Челек, Ала-Арча сыяктуу ажайып кооз жерлер арбын жана Таш-Рабат, Бурана ж. б. тарыхый-маданий эстеликтер да көп.

Кыргызстандын рекреациялык ири аймактарынын көпчүлүгү табигый шарттардын жана ресурстардын (Ысык-Көлдүн жээги, Теңир-Тоонун жайлоолору жана кооз капчыгайлары, минералдуу булактар чыккан бальнеологиялык курорттор ж. б.) негизинде уюштурулган.

2020-жылдын 1-январына карата республиканын аймактарында туризм чөйрөсү менен байланышкан экономикалык ишмердикти ишке ашырган 99 миңден ашык чарба жүргүзүүчү субъекттер (юримдикалык жана жеке жактар) катталды, бул өткөн жылдын тийиштүү күнүнө караганда 7,1 пайызга көп, анын ичинен 10,1 миң субъекттер же 10,2 пайызы рекреация жана эс алуу жаатындагы кызматтарды көрсөтөт.

Туризм чөйрөсүндөгү жеке ишкердик ишмердиги менен жеке жактардын 87 миңден ашыгы же катталган чарба жүргүзүүчү субъекттердин жалпы санынын 88 пайызга жакыны алектенди.

Үстүбүздөгү жылдын январь-сентябрында туризм чөйрөсүндө түзүлгөн кошумча дүң нарк алдын-ала баалоо боюнча 13269,5 млн. сомду же ИДПга карата 8,5 пайызга (2020-жылдын тийиштүү мезгилинде 4,8 пайыз) түзүлдү. 2020-жылдын январь-сентябрында өнөр жай ишканалары тарабынан республикадагы туризмди өнүктүрүүчү товарлар өткөн жылдын тийиштүү мезгилине караганда 68,8 пайызга көп өндүрүлүп, 1082,4 млн. сомду түздү.

Мейманканалар жана кыска мөөнөткө жашоо үчүн ылайыкталган башка жайлардын кызмат көрсөтүүлөрүнүн көлөмү 1960,5 млн. сомду түздү, бул 2014-ж. тийиштүү мезгилине караганда 7,6 пайызга көп. Ресторандар жана башка тамактануу ишканалары тарабынан кызматтарды көрсөтүүнүн көлөмү 2019-ж. январь-сентябрынын деңгээлинен 6,9 пайызга ашты жана 6360,2 млн. сомду түздү.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2023-жылдарга туризм чөйрөсүн өнүктүрүү программасында Туризм чөйрөсү Кыргыз Республикасынын экономикасынын эң артыкчылыктуу жана экспортко багытталган тармактарынын бири деп белгиленген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2023-жылдарга туризм чөйрөсүн өнүктүрүү программасы туризм чөйрөсүндөгү заманбап дүйнөлүк тенденцияларды жана республиканын туристтик индустриясынын учурдагы кырдаалын чагылдырат. Программада туризм чөйрөсүндө олуттуу натыйжаларга жетүү үчүн максаттар, милдеттер, иш-чаралар конкреттүү мөөнөттөр, жооптуу аткаруучулар жана финансылык ресурстар системалуу негизде аныкталган.

Азыркы учурда туризмдин динамикалуу өсүшүн, анын экономиканын башка секторлоруна сезилерлик мультипликативдүү таасирин, коомдун жана айлана-чөйрөнүн бакубаттыгын көңүлгө алуу менен Кыргыз Республикасынын туристтик тармагы келечекте өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын бири болушу керек.

Рекреация байлыктарынын орчундуусуна минералдуу сууларда кирет. Азыр республиканын аймагында химиялык кошулмалары ар кыл, сапаттуу 100дөн ашуун минералдуу булактар, бургулоодон табылган минералдуу суулар бар. Булардын потенциалдык өлчөмү суткасына 81,9 миң м³ге жетет. Минералдуу суулардын такталган жалпы запасынын өлчөмү суткасына 15,4 миң м³ (республикадагы табылган бүт минералдуу суунун 24,0% жакыны). Кыргыз курортология жана физиотерапия илим-изилдөө институтунун курорт ресурстар бөлүмү 1957-ж-дан тартып Республиканын аймагындагы минералдык сууларды комплекстүү изилдеп, аларды пайдалануу маселелерин чечишкен. Республиканын аймагында минералдуу суулардын больнеологиялык 6 тобу аныкталган. Өзгөчө даамы жана жыты жок таза суулардын тобу калк жыш отурукташкан жана экон. жактан өнүккөн өрөөндөрдө (Чүй, Ысыккөл, Атбашы, Токтогул, Алай ж. б.) жайгашкан. Алардын негизги муздак булактары: Чамынды, Ташрабат, Дөрбөлжүн, Атбашы, Кочкор, Жыргалаң, Үчкапка, Туз.

Суулардын минералдуулугу 2,2ден 250 г/л ге чейин. Хим. составы ар түрдүү (кальций сульфатынан натрий-хлоридге чейин). Тоо арасындагы ойдуңдарда 800–2000 м тереңдиктерде жогоруда аталган суулардын ысык булактары ачылган (Чолпоната, Торайгыр, Барбулак, Кочкор, Фрунзе, Жалалабат). Физ. касиеттери б-ча алар таза, тунуктугу, даамы боюнча туздуу жанаачуу туздуу. Суунун темп-расы 36°Сден 49°Сге чейин. Суулардын дарылык касиеттери ар түрдүү келип, көп ооруга (нерв системасы, жүрөк-кан тамырлар, муун оорулары, кан тамырынын басымынын өйдөлөшү, аш казан, боор, гинекология, дем алуу органдары, бронхит, гастрит ж. б.) шыпаа болот.

Көмүр-кычкыл газдуу булактар тоолуу аймактарда (Түн. Теңиртоодо – Жарташ, Улакол, Каракече, Ички Теңиртоодо – Атбашы, Какшаал, Фергана тоолорунда) чыгат. Көмүр кычкыл газдуу суулардын минералдуулугу 0,5–27,0 г/л. Составында больнеологиялык жагынан активдүү келген кремнийлүү көмүр кислоталары да бар. Дарылык үчүн ичкенге жанатүшкөнгө пайдаланылат. Азыркы мезгилде Аксуу, Арашан жанаКарашоро минералдуу булактары дарыланууга кеңири пайдаланылууда.

Сульфид сууларымунайды иликтөө жумуштарында Алай, Фергана жанаТүркстан тоо кыркаларында табылган (Кайрагач, Аксарай, Чоңгара, Чаңгырташ, Якутан, Майлысуу минералдуу суулары). Бул жылуу суулардын темп-расы негизинен 17ден 30°Сге, минералдуулугу 2,0дөн.... 39,0 г/лге чейин. Хим. составы — хлориддүү,хлорид-сульфат жанакальций-натрийлүү.Суу йод, бром жанаорганикалык заттардын молдуулугу м-н айырмаланат. Сульфид суулары атеросклероз, тери ооруларына шыпаа болот.

Йод-бромдуу суулар Фергана өрөөнүндө, Майлысууда табылган. Булсуулар азырынча практика жүзүндө көппайдаланыла элек. Көбү Майлысуу, Кочкората шаарына жакын жерлерде чыгат. Андагы жер астындагы суулардын курамында йод 6–25 мг/л, бром 30–390 мг/лди түзүп,жалпы минералдашуусу 20–115 мг/л. Бургулоо көзөнөгү м-н 3–4 км тереңдиктен чыгарылган больнеологиялык суулардын темп-расы 50°Сден ашат. Йод-бром суулары ашказан-ичеги, гастрит оорууларын айыктыруу үчүн ичилет.

Радондуу сууларга негизинен Жетөгүздөн, о.э Карабалта, Көкөмеренден чыккан минералдуу суулар кирет. Суу азоттуу, жылуу жанаысык (23°Сден 41°Сге чейин). Минералдуулугу 0,9–13,0 г/л, хлорид, натрий-кальцийлүү. Радон суулары радиоактивдүү заттардын (газ радон) кошулмасынан турат. Эсептелген запасы 434 м³ / сек,а. и. 90 м³/сек (20 %) гана дарыланууга пайдаланылат. Жетөгүз курортунун радон суулары бир топ өнөкөт оорууларды (нерв системалары, муун, өнөкөт гинекологиялык, баш-сөөк травмалары ж. б.) айыктырууга шыпаа болот.

Кремнийлүү ысык суулар Кыргызстандын бардык жеринен чыгат. Алардын базасында республикадагы белгилүү курорттор, эс алып дарылануучу жайлар (Ысыката, Аламүдүн, Аксуу, Керегеташ, Чаек ж. б.) иштейт. Газ түрүндөгү составы азоттуу. Суунун температурасы 25тен 56°Сге чейин. Жалпы туздуулугу 0,3–1,5 г/л. Республикадагыжалпы запасы 50 миң м³/сут. Сөөкбулчуң, муун, нерв, гинекологиялык оорулар м-н жабыркагандар ваннага түшүп дарыланууга жарамдуу, о. эле кремнийлүү ысык сууну ичип

дарыланууга, андан дары-дармектерди(стоматология, гинекология, дерматология, лор ж. б. үчүн) жасап алууга пайдаланса болот.

Кыргызстан дарылык касиети бар баткактарга да бай. Азыр 15 баткак уюткусу белгилүү. Жалпы өлчөмү 5320 миң м³. Басымдуу бөлүгү Ысык-Көл жээгинде, азыраагы Чүй жана Көгарт өрөөндөрүндө жайгашкан. Дары баткактын ичинен 5 баткактын өлчөмү атайын иликтөөдөн өткөрүлүп, мамлекеттик комиссия тарабынан бекитилген. Булардын жалпы көлөмү 585 миң м³ же бардык баткактын 12% запасын ээлейт. Кыргызстанда дарылыкка колдонулуучу ылайлардын эки түрү бар, алар тунма жаначым ылайлары. Тунма ылайлары негизинен Ысыккөл курорттуу районунда, чым ылайлары Чүй өрөөнүнүн түндүк тарабында жана Жалал-Абад аймагында топтолгон. Атайын изилдөөлөрдөн кийин республиканын аймагынан 400 ашуун табигый үңкүр табылган. Үңкүрлөр көлөмү, узундугу тереңдиги жана рекреациялык мааниси жагынан ар түрдүү. Басымдуусу Республиканын түш. бөлүгүнөн орун алган. Булардын ичинен уз. 10 км келген Канигут, тереңдиги 240 мге жеткен Ферсман, өтө кооз Айдаркен, Кадамжай, Чилмайрам, Чилустун, Төөмоюн, Чаткал, Чандалаш, Аламышык сыяктуу үңкүрлөр көрүнүктүү орунду ээлейт. Табигый үңкүрлөр респ-да спелеотуризмдин өнүктүрүүгө ылайыктуу. Улуу Жибек жолу өткөн жерлерде тарыхый-маданий эстетиктер көп; «Сулайман-тоо» тарыхый-маданий археологиялык музейи, Бурана тарыхый комплекси, Өзгөн мавзолейи, «Ташрабат» XI кылымдын караван сарайы, Манас күмбөзү ж.б. дүйнөлүк маанидеги эстеликтерге кирет.

Аңчылык туризмдин Кыргызстандын рекреация комплексинин тармактарынын бири. Республиканын аймагында аңчылык кылууга ыңгайлуу жердин жалпы аянты 15,0 млн га, анын 1 млн га жерин токой ээлейт. Бул тилкелерде куштардын 342, айбанаттардын 82, сойлоочулардын 26, балыктын 60тан ашуун түрү кездешет. Тоо арасындагы айрым жерлерде эл аралык деңгээлдеги аңчылык туризмдин уюштурууга мүмкүнчүлүк бар. Бирок, аларды уюштуруу үчүн ал жердеги жаныбарлар дүйнөсү дыкаттык менен изилденип, аңчылыкка каралган жаныбарлардын экосистемасы терең анализдениши, мамл. уюмдар тарабынан көзөмөлгө өтө катуу алынышы керек. Кыргызстандын рекреация комплексин келечекте өнүктүрүүнүн өлчөмүн тактоодо өлкөнүн аймагындагы курорт, эс алууга тиешелүү ресурс түрлөрү эсепке алынып, тактоолор жүргүзүлгөн.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Рекреациялык ресурстар деп эмнени айтабыз?
2. Кыргызстандын табигый жана маданий рекреациялык ресурстарын атагыла.
3. Өлкөнүн туризм тармагынын келечеги кандай?

II БӨЛҮМ

№1-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН ФИЗИКАЛЫК – ГЕОГРАФИЯЛЫК АБАЛЫ (2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын жайгашкан ордун жана чек араларын, өз мамалекетинин аймагынын орографиясын билишет жана чек араларын картаны пайдаланып тактай алат.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Кыргызстандын картасын пайдаланып табигый чек араларын белгилей алат, рельефинин өзгөчөлүгүнө анализ бере алат.

Кыргызстан Евразия материгинин борбордук бөлүгүндө жайгашкан, ээлеген жеринин көпчүлүгү Тянь-Шань тоо системасына тийиштүү. Рельефинин башкы элементтери кырка тоолор, бир нече тутумдашкан тоо томдору, өрөөндөр, чуңкурдук өрөөндөр жана түздүктөр. Океан деңиздерден алыс жайгашкан өлкө. Кыргыз Республикасынын аянты – 198,5 (199,6) миң км². Аянты боюнча дүйнөдөгү 200дөн ашык мамлекеттердин ичинен 85-орунда турат. Деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2750 м. Аймагынын 94%ы деңиз деңгээлинен 1000 м ден, 71% 2000 м ден, 40,8% 3000 м ден жогору жатат. Өлкөнүн деңиз деңгээлинен эң бийик жаткан жери - Жеңиш чокусу – 7439 м; эң жапыз жери Кулунду өрөөнү – 401 м. Чек арасынын жалпы узундугу 4508 км, батыштан чыгышка карай 925 км, түндүктөн түштүккө карай 454 км.

1-тапшырма.

Төмөнкү таблицаларды карап, картаны пайдаланып Кыргызстандын чектешкен мамлекеттер менен болгон табигый чек арасын аныктагыла.

Казакстан менен болгон чек арасы

Тоолор	Узловая , Меридиан, Сары-Жаз, Ашу Төр, Күнгөй Ала-Тоосу, Иле Ала-Тоосу, Кыргыз Ала-Тоосу, Манас,
Суу бөлгүч кырлар	Текес жана Сары-Жаз, Көк-Жар жана Турук, Чоң-Кемин жана Челек, Кара-Булак ж.б.
Суулар	Каркыра, Чүй, Ашмара, Асса ж.б.
Өрөөндөр	Чүй, Талас, Кемин.

Өзбекстан менен болгон чек арасы

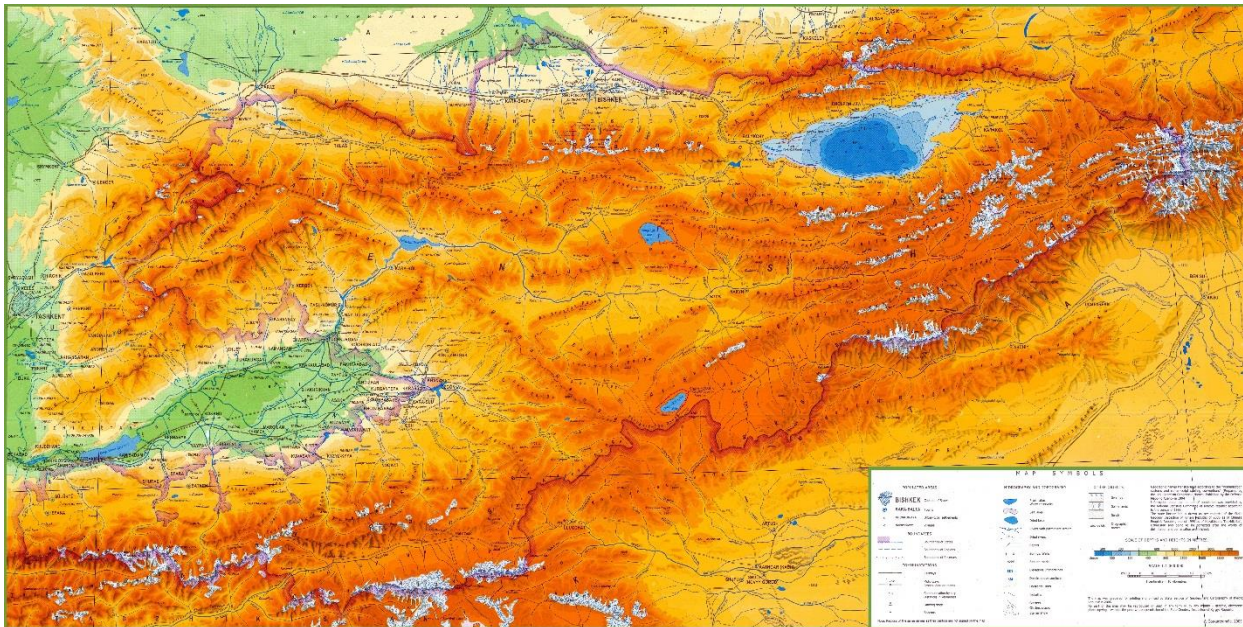
Тоолор	Талас Ала-тоосу, Пскем кырка тоосу, Чаткал кырка тоосу, Курама кырка тоосу ж.б.
Суу бөлгүч кырлар	Терс менен Ала-Булак суусу.
Суулар	Чаткал, Гава-Сай, Сох ж.б.
Өрөөндөр	Чаткал, Фергана.

Тажикстан менен болгон чек арасы

Тоолор	Түркстан кырка тоосу, Алай кырка тоосу, Чоң-Алай
Суулар	Каркыра, Чүй, Ашмара, Асса ж.б.

Кытай менен болгон чек арасы

Чоң-Алай кырка тоосу, Эркеч-Там чокусу (5820 м), Терек-Тоо. Алайкуу, Академик Адышев кырка тоосу, Торугарт Тоо, Какшал Тоо, Боз-Кыр, Меридиан кырка тоосу.

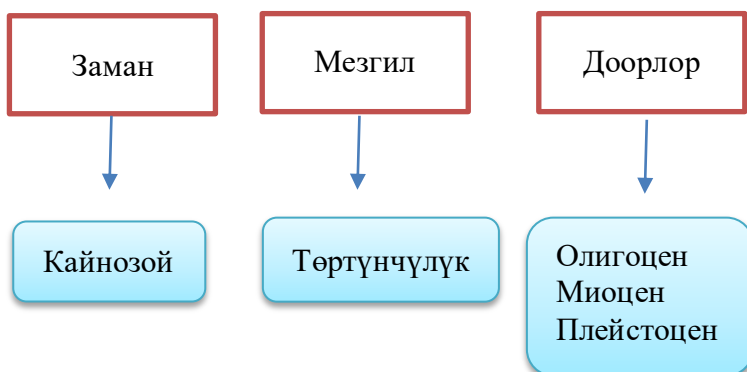

1-сүрөт. Кыргызстандын физикалык картасы

- Кыргызстандын океандардан болгон алыстыгы:
 1. Түндүк Муз океанына чейин 3380 км
 2. Инди океанына чейин 1670 км
 3. Тынч океанына чейин 3830 км
 4. Атлантика океанына чейин 6530 км

Кыргыз Республикасындагы азыркы кездеги рельефтин формалары кайнозой заманынын төртүнчүлүк мезгилиндеги олигоцен-миоцен доорлорунан баштап, плейстоцендин аягына чейин интенсивдүү жүргөн тектоникалык кыймылдардын натыйжасында калыптанган (схема-1).

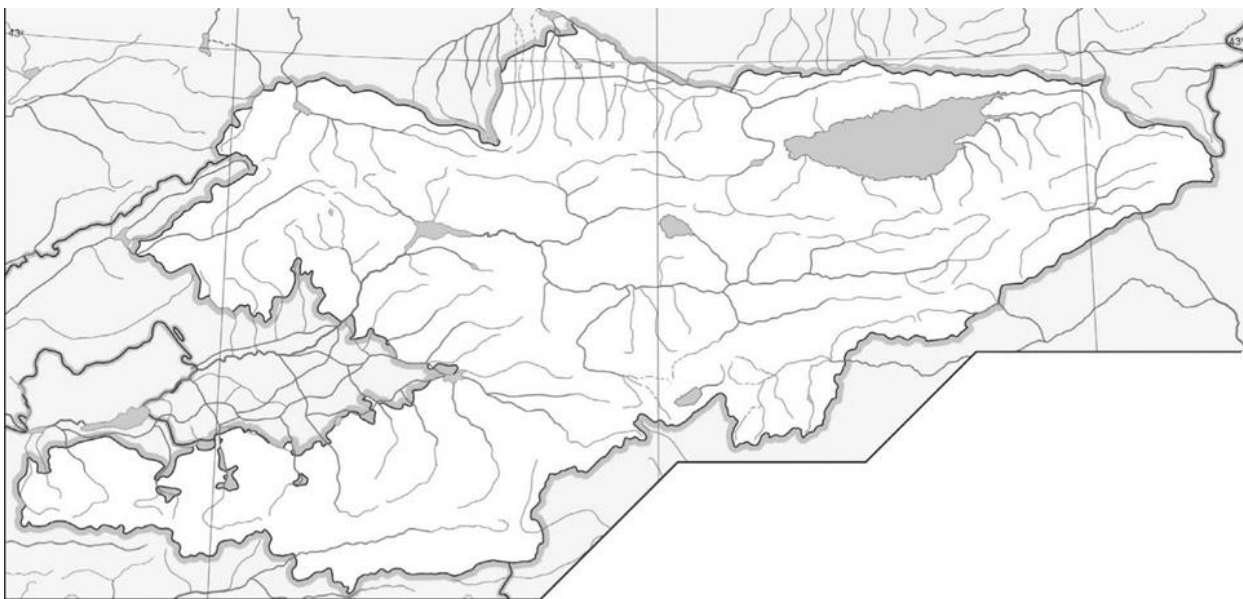
1-схема. Рельефтин формаларынын этаптары

2- тапшырма

Контурдук картага төмөнкү 15 тоону түшүргүлө жана алардын узундугу канча км экенин жазгыла(2-сүрөт).

1. Какшаал кырка тоосу – _____
2. Пскем кырка тоосу – _____
3. Кан–Тоо кырка тоосу – _____
4. Меридиан кырка тоосу – _____
5. Сары – Жаз кырка тоосу – _____
6. Эңилчек кырка тоосу - _____
7. Кыргыз Ала-Тоокырка тоосу – _____
8. Тескей Ала-Тоокырка тоосу – _____
9. Алай кырка тоосу - _____
- 10.Түркстан кырка тоосу– _____
- 11.Күнгөй Ала-Тоокырка тоосу – _____
- 12.Талас Ала-Тоокырка тоосу – _____
- 13.Чоң-Алай кырка тоосу – _____
- 14.Чаткал кырка тоосу – _____
- 15.Фергана кырка тоосу – _____

2-сүрөт. Кыргызстандын контурдук картасы.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын дүйнөлүк картадан алган ордун аныктап анализ бергиле.
2. Чек аралары жана четки точкаларын аныктап бергиле.
3. Демаркация жана делимитация түшүнүктөрүнө мисал келтиргиле.
4. Орографиясы жана рельефинин өзгөчөлүгүн салыштырып бергиле.

Терминдер жана түшүнүктөр:

Рельеф– Кургактыктын бети менен океан, деңиз таманынын ой-кырдуулугунун жалпы абалы. Рельеф формасынын өлчөмүнө карай мегарельеф (котиненттик

жондор, океан таманы, тоо системасы ж.б.), макрорельеф (кырка тоо, дөңсөө, ойдуң), Мезорельеф (аң, суу астында каньон, дөбө), микрорельеф (карст чуңкуру, талаа зоналарындагы чуңкурлар ж.б.), нанорельеф (эң майда чуңкурчалар, суур, кашкулактын ийининдеги дөбөчөлөр ж.б.).

Тоо (гора) – деңиз деңгээлинен миңдеген метрге көтөрүлүп, өтө тилмеленген, жер кыртышы бүктөлүү жана келки-бүктөлүү структурасы менен айырмаланган жер бетинин чоң бөлүгү.

Өрөөн (долина) – тоо арасындагы же суу бойлой созулуп жаткан түздүктөр.

Эндогендик процесстер (эндогенные процессы) (гр. endom – ички, genes – пайда болуу) – ички процесстер, гипоген процесстери. Жердин түпкүрүндөгү энергияга байланыштуу пайда болгон геологиялык процесстер. Аларга тектоникалык процесстер, магматизм, метаморфизм, вулканизм, жер титрөө ж.б.

Экзогендик процесстер (гр. exo-сырткы, тышкы жана genes – пайда болгон) – Жердин сырткы бетиндеги ар түрдүү талкаланууга дуушар кылуучу геологиялык процесстер.

Эрозия (гр. жылаңач) – тоо тектердин жана топурактын агын суунун аракетинен жуулуп, жемирилип кетиши.

Суу бөлгүч (водораздель) – жаан-чачын суусун ар тарапка бөлүүчү табигый тосмо. Бул көбүнчө тоолуу аймактарда даана байкалат. Суу тоонун эки капталы аркылуу агат.

№2-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН КЕН БАЙЛЫКТАРЫ ЖАНА КЛИМАТЫ

(2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын аймагында кеңири тараган күйүүчү кен байлыктарын, металлдар жана металл эместер, Кыргызстандын аймагында курулуш тармагына керектелүүчү материалдардын өндүрүлүшүн, адам ден соолугуна пайдасы тийген дары баткак бассейндерин жана климаттын өзгөчөлүктөрүн үйрөнүшөт.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Кыргызстандын кен байлыктарынын жайгашкан жерин жана климаттынын өзгөчөлүктөрүн билишет.

Кыргызстандын аймагы кен байлыктарга бай. Алар негизинен күйүүчү заттар, металлдар, металл эместер жана жер астындагы суулар менен дары баткактардын кендери болуп бөлүнөт.

Кендер келип чыгышы боюнча 2ге бөлүнөт:

1. Гидроформдук,
2. Стратиформдук

Күйүүчү кен байлыктарга көмүр, нефть, газ, күйүүчү сланец жана чым көң кирет. Булардын ичинен запасынын көптүгү боюнча көмүр алдыда турат.

Көмүрдүн геологиялык жалпы запасы – 28 млрд 317 млн т. Көмүрдүн запасы боюнча Өзбекстан, Тажикстан, Түркменистандан алдыда турат.

1- тапшырма

1. Кыргызстандагы көмүр бассейндерин картага түшүргүлө жана таблицандагы бош орунду толтургула.

Көмүр бассейндери:	1. Сүлүктү 2. Шураб 3. Самаркандек 4. Чоң-Таш 5. Үч-Коргон 6. Кызыл-Кыя 7. Бешбурхан 8. Абшыр 9. Ятань 10. Алмалык 11. Кызыл – Булак 12. Алдыяр 13. Көк-Жаңгак 14. Кум-Бел 15. Зындан 16. Туюк	17. Каргаша 18. Беш – Терек 19. Кара- Төбө 20. Читты 21. Көк-Кыя 22. Турук 23. Ак-Сай 24. Таш-Көмүр 25. Кара-Тыт 26. Тегенек 27. Көк-Мойнок – Кашка-Суу 28. Миң-Куш 29. Кара – Кече 30. Кажы –Сай 31. Жыргалаң
---------------------------	---	---

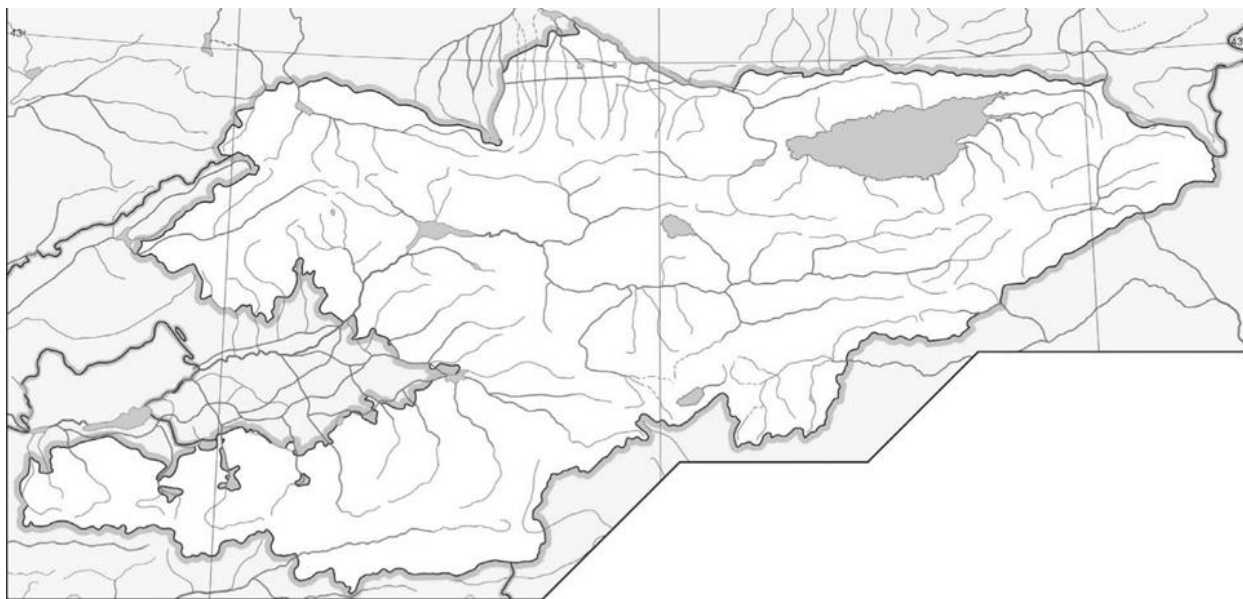
1.2. Төмөнкү кен байлыктарды шарттуу белгилер менен көрсөтүп бергиле.

1. Мунай _____
2. Табигый газ _____
3. Таш көмүр _____
4. Күрөң көмүр _____
5. Марганец рудасы _____
6. Молибден рудасы _____
7. Сурьма _____
8. Алтын _____
9. Гипс _____
10. Күкүрт _____
11. Мрамор _____
12. Тальк _____
13. Алюминий рудасы _____
14. Вольфрам рудасы _____
15. Темир рудасы _____
16. Жез рудасы _____
17. Торф (чым көң) _____
18. Калай рудасы _____
19. Сымап рудасы _____
20. Таш тузу _____

2- тапшырма

2.1. Шарттуу белгилерди пайдаланып контурдук картага (3-сүрөт) кен байлыктарды түшүргүлө.

➤ Алтын	➤ Табигый газМунай
➤ Сурьма	➤ КоргошунКалай
➤ Жез	➤ Темир
➤ Алюминий	➤ Таш тузундугуу
➤ Марганец	➤ Сымап
➤ Көмүр	➤ Чым Көң

3-сүрөт. Кыргызстандын контурдук картасы.

2.2. Төмөндөгү сүйлөмдөрдү толуктайбыз.

Кыргызстандын түштүк аймагында эң биринчи Сүлүктү иштеген. Ысык-Көлдө Кумтөр..... кени иштейт. Кыргызстанда 1986-жылы Макмалиштеген. Жыргалаңдаказылып алынат. Жер-Үй алтын кени облусунда жайгашкан. Майлысуу, Чыгыш Избаскен, Чаңгырташ, Каражыгач кендери чыгат.

2.3. Кыргызстандын аймагынан чыккан ж.б. кендер:

Күйүүчү сланец: Сүлүктү, Каргаша, Көк-Жаңгак

Сакон – магнетит: Кемин, Сумсар, Чаек

Титан – магнетит: Бала –Чычкан, Кичи Кайыңды

Боксит: Сандык, Зардалы, Ак-Шагыл

Вольфрам: Кумбел, Кашка-Суу, Төрөгелди, Кен –Суу, Киндик

Висмут: Күмүштак, Үч-Эмчек, Кастек

Гипс: Чаңгыр-Таш, Ноокат

Коргошун: Көргөн, Борду, Чолок-Терек, Темир-Тор-Булак, Ак-Көл, Арсы, Сумсар, Кара –Үңкүр, Ак –Башат, Эки –Чат, Чаар – Кудук, Каркыра

Слюда: Кара-Суу- Каравшин, Кырк-Булак

Барит: Табылгыты, Бел – Өрүк

Асбест: Үкөк, Ала-Баш

Тальк: Шамал – Тал – Казы, Тукту –Кыр –Булак

Графит: Кызыл-Булак, Топон, Терши

Гранит: Кыр – Табылгы, Кайыңды

Сиенит: Ак- Өлөң

Акиташ: Жалпак –Таш, Бакай –Ата, Карагай – Булак, Чаңгыр-Таш

Мрамор: Бозбу-Тоо, Чычкан (Арым), Ак-Таш, Борколдой, Эчкили-Тоо

Базальт: Сулуу – Тегерек

Цемент: Ак-Сай, Агала-Таш, Күрмөнтү, Исфайрам

Молибден: Кепташ

Кыргызстандын аймагынын климаты анын географиялык абалы менен аныкталып, климатты түзүүчү факторлордун күн радиациясынын, атмосфералык циркуляциянын жана жер бетинин өзгөчөлүгүнүн таасиринен түзүлөт. Климаты материктин борбордук бөлүгүндө жайгашкандыктан кескин континенталдуу. Өлкө кургакчыл, күн нурунун саны жогору жана салыштырмалуу жаан-чачындын саны аз. Бийик тоолордун жана тоо арасындагы өрөөндөрдүн бири-бирине жана батыштан келген нымдуу абага карата алган орду боюнча климаттык шарттар ар башка аймакта ар түрдүү мүнөздө, ошондой эле бийиктик боюнча климаттын элементтеринин өзгөрүшү климаттык алкактардын пайда болушуна алып келет.

Кыргызстанда абанын температурасы ар түрдүү: эң төмөнкү температура Түштүк Тянь-Шандагы Ак-Сай өрөөнүндө январда байкалган $-54,3^{\circ}\text{C}$, ал эми жогорку температура июнда $+44^{\circ}\text{C}$ Чүй өрөөнүндө жана Жалал-Абад шаарында катталган. Жаан-чачындын да өлчөмү ар түрдүү. Балыкчы шаарында 144 мм жана Баткенде шаарында 156мм ден Фергана кырка тоосунун батыш жана түштүк-батыш капталдары, Ысык-Көл өрөөнүнүн четки чыгышы, Чаткал кырка тоосу ж.б. жерлерде 900-1000 мм ге чейин.

2.3.Төмөндөгү сүйлөмдөрдү толуктайбыз.

Кыргызстандын аймагында өрөөнүн “сууктун уюлу” деп атоого болот. Кыргызстан бийиктик боюнча климаттык алкакка бөлүнөт. Кыргызстандын көпчүлүк аймактарыалкакта орун алган.

3- тапшырма

Төмөндөгү географиялык маселени чыгаргыла

1. Деңиз деңгээлинен 1680 метр бийиктикте атмосфера басымы 600 сымал мамычасынын миллиметрин (сым. мам. мм.) түзөт. Деңиз деңгээлинен 2940 метр бийиктиктеги атмосфера басымын аныктагыла. Өз жообуңарды негиздеп бергиле.

Белгилүү болгондой, бийиктик 10,5 метрге өзгөргөндө, атмосфера басымы 1 сым. мам. мм өзгөрөт. Бийиктик жогорулаганда, атмосфера басымы төмөндөйт, бийиктик төмөндөгөндө болсо, атмосфера басымы жогорулайт.

Чыгарылышы:

Бийиктиктердин айырмасын аныктайбыз: _____

Басымындагы айырмачылыкты аныктайбыз: _____

Атмосфера басымын аныктайбыз: _____

Жооп: _____

2. Деңиз деңгээлинде атмосфера басымы сымап мамычасынын 760 мм түзөт. Атмосфера басымы сымап мамычасынын 550 мм түзгөн абсолюттук бийиктикти аныктагыла. Өзүңөрдүн жообуңарды негиздеп бергиле.

Белгилүү болгондой, бийиктик 10,5 м ге өзгөргөндө, атмосфера басымы 1 сым. мам. мм өзгөрөт. Бийиктик жогорулаганда, атмосфера басымы төмөндөйт, бийиктик төмөндөгөндө болсо, атмосфера басымы жогорулайт.

Чыгарылышы:

Атмосфера басымындагы айырмачылыкты аныктайбыз: _____

Бийиктикти аныктайбыз: _____

Жооп: _____

1.1 Таблицадагы (2-таблица) бош орундарды толтургула.

№	Климаттык алкак	Бийиктиги	Январдын орт. температурасы	Июлдун орт. температурасы
1		400-1200 м		
2		900-2200 м		
3		2000-3500 м		
4		3500 м ден жогору		

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Геологиялык түзүлүшү жана кен байлыктары
2. Кыргызстандын аймагында кеңири тараган күйүүчү кен байлыктарды атагыла.
3. Металлдар жана металл эмес кен байлыктарды аныктагыла.
4. Кыргызстандын аймагында курулуш тармагына керектелүүчү материалдардын кайсы жерлерде өндүрүлүшүн тапкыла.
5. Адам ден соолугуна пайдасы тийген дары баткак бассейндер канча

Терминдер жана түшүнүктөр:

Климат – Белгилүү бир аймактагы аба ырайынын калыптанган көп жылдык режими.

Атмосфера– Жер шарынын аба катмары.

Аба ырайы (погода) – белгилүү бир аймактагы атмосферанын төмөнкү бөлүгүнүн сутка же ай ичиндеги абалы.

Нивалдык климат (лат. Кардуу, муздук)– кар, жаан, мөңгү ээлеген аймактардагы аябай муздак климат.

Булут (облака атмосферные) – майда суу тамчыларынын жана музундугу кристаллдарынын атмосферада топтолушу. Булуттар бийиктиктерине жараша 3 яруска бөлүнөт.

Атмосфералык басым (атмосферное давление) – Аба салмагынын жер бетине жана андагы бардык предметтерге жасаган аракетин.

Шамал (ветер) – абанын жер бетиндеги горизонталдуу кыймылы.

Рекультивация – кен казылып алынган жерлердеги аң-чуңкурларды толтуруп, тегиздеп, үстүнө топурак, көң, жер семирткичтерди чачып, айыл чарбасына жарактуу жерлерге айландыруу.

Кен (месторождение полезные ископаемого)– минералдык заттардын жер бетиндеги же анын түпкүрүндөгү көлөмү, сапаты, жайгашуу шарты боюнча өнөр жайлык мааниге ээ болгон табигый чогулдусу.

Минерал – жер кыртышында жүрүүчү ар кандай физикалык жана химиялык процесстер натыйжасында пайда болуучу, курамы боюнча бир тектүү, касиеттери бири бирине окшош табигый химиялык бирикмелер.

№3-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН ИЧКИ СУУЛАРЫ

(2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын көлдөрүн, суу сактагычтарын, дарыяларын, мөңгүлөрдүн таралышын үйрөнүшөт.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Кыргызстандын көлдөрүн, суу сактагычтарын, дарыяларын, мөңгүлөрдүн таралышын билишет.

Кыргызстандын суу тармактарынын пайда болушуна республиканын аймагынын орографиялык түзүлүшүнүн, климаттык шартынын жана мөңгүлөрдүн мааниси зор. Агын суулардын көбү Арал деңизинин алабына кирип (республиканын 75,6%ын), Борбордук Азиядагы ири дарыялардын (Сырдарыя, Амударыя) гидрографиялык системасына тийиштүү. Ал эми калгандары Тарим -12,9%ы, Ысык-Көл – 10,8%ы жана Балхаштын – 0,3%ы алабдарына таандык. Ал эми өз алдынча бөлгөндө республиканын аянтынын 26,8%ын Нарын дарыясынын алабында, алабы 53742 км² аянтты ээлейт. Суу балансынын багытына жана агын суулардын генезисине жараша республиканын аймагын **гидрологиялык 2 облуска** — агын суулардын куралуу жана таралуу облустарына бөлүүгө болот. **Куралуу облусуна** суунун оң балансы мүнөздүү; мындай аймактарга антропогендик факторлор анча таасир этпеген тоолор жана тоо капталдары кирет. Бул аймакта топтолгон суу массасы бууланып кеткен суудан көп болгондуктан, агын суулардын пайда болушуна шарт түзүлөт. Суу агымынын **таралуу облусу** куралуу облусунан төмөн жайгашып, тоо этектерин, шлейфтерди жана түздүктөрдү ээлейт. Мында жаан-чачын азыраак жаап, буулануу көбүрөөк болгондуктан агын суулар пайда болбойт. Ал эми тоодон агып түшкөн суулардын кыйласы бул аймактагы шиленди конустарга сиңип кетет, же болбосо сугатка пайдаланылат.

Кыргызстандын аймагында узундугу 10 км ден ашкан жалпы узундугу 35 миң км ге чамалаган 2044 дарыя бар. Кыргызстандын аймагындагы дарыялар негизинен 80%ы кар жана мөңгү сууларынан түзүлөт.

1- тапшырма. Номенклатура

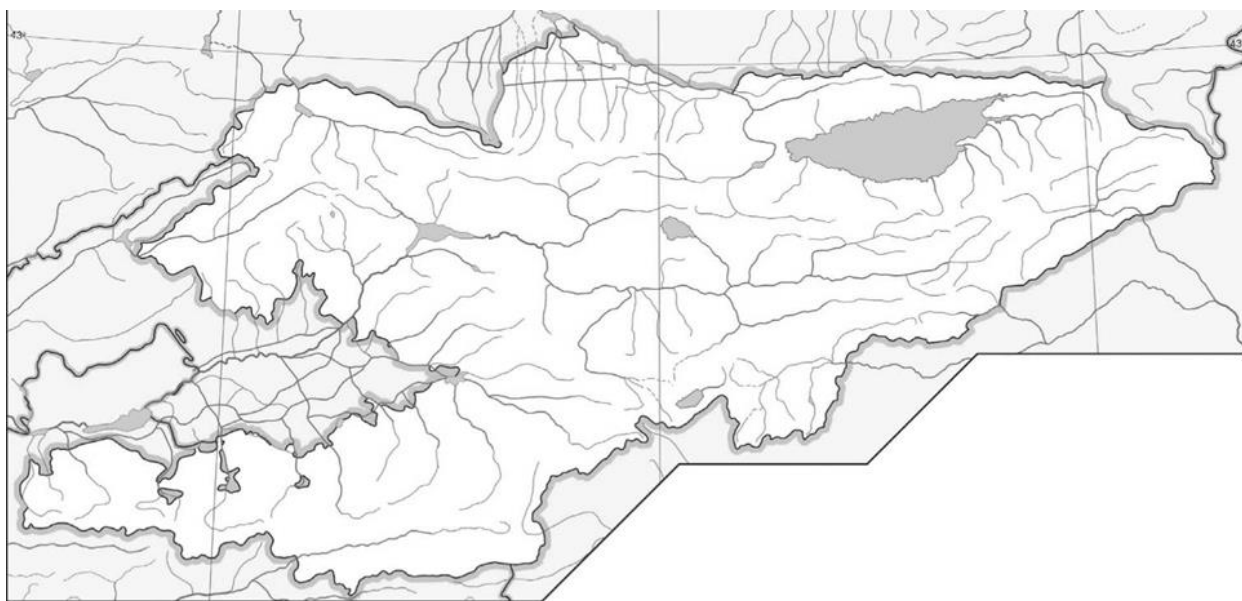
Дарыяларды контурдук картага (4-сүрөт) түшүргүлө:

1. Нарын

21. Көк-Арт

41. Талас

2. Чоң-Нарын	22. Көкөмерен	42. Каракол
3. Кичи-Нарын	23. Суусамыр	43. Аспара
4. Ара-Бел-Суу	24. Ой-Кайың	44. Үч-Кошой
5. Тарагай	25. Жумгал	45. Чоң-Кайыңды
6. Кара-Сай	26. Чаткал	46. Күркүрөсуу
7. Буркан	27. Чандалаш	47. Жыргалаң
8. Арчалы	28. Касан-Сай	48. Ак-Суу
9. Кажырты	29. Кара-кужур	49. Жети-Өгүз
10. Ат-Башы	30. Жоон-Арык	50. Жууку
11. Тар	31. Гава-Сай	51. Барскон
12. Жазы	32. Кочкор	52. Тоң
13. Чангет	33. Ысык-Ата	53. Туура-Суу
14. Кара-Дарыя	34. Аламүдүн	54. Чоң-Аксуу
15. Кара-Кулжа	35. Ала-Арча	55. Түп
16. Кызыл-Суу	36. Сокулук	56. Сары-Жаз
17. Исфайрам-Сай	37. Чычкан	57. Эңилчек
18. Сох	38. Чоң Кемин	58. Ак-Шыйрак
19. Ак-Суу	39. Кичи Кемин	59. Үзөңгү-Кууш
20. Ак-Буура	40. Кара-Суу (оң)	60. Кайнар

4-сүрөт. Кыргызстандын контурдук картасы.

Республиканын аймагындагы тоолордун дээрлик бардыгында кар, мөңгү жатат. Табигый байлыктардын ичинен мөңгүдөгү таза суу маанилүү орунду ээлейт. Анын запасы 650 млрд m^3 . Кыргызстанда жалпы аянты 8107,7 миң $км^2$ болгон 7638 мөңгү бар. Алардын ичинен 6516 мөңгүнүн 8048 $км^2$ аянты 0,1 $км^2$ тан ашат. Республиканын жалпы 4% аянтын ээлейт.

2- тапшырма

Викторина “ Өз мамлекетиндеги мөңгүлөр жөнүндө эмнени билесиң?” – төмөнкүлөрдүн аталышын тапкыла.

1.Түндүк Эңилчек мөңгүсүнүн этегинен орун алып, Түш. Эңилчектин музундугу менен тосулган бул кайсы көл.

(_____)

2.Кыргыз Ала-тоосунун түндүк капталындагы чуңкурчак тибиндеги мөңгү. Узундугу 3,6 км, аянты 4,3 км². Аларча суусунун алабынан орун алган мөңгүнүн аталышы кандай.

(_____)

3.Борбордук Теңир-Тоодогу татаал өрөөн тибиндеги ири мөңгү. Эңилчек жана Кайыңды кырка тоолорунун кошулган жеринен башталып, алардын аралыгы боюнча батышка карай созулат. Узундугу 25,8 км, аянты 107,4 км².

(_____)

4.Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы эң ири мөңгү. Узундугу 22,5 км, аянты 89,1 км².Кызыл-суунун сол куймасы Жанайдартак суусунун алабынан орун алган. Дендрит тибиндеги тоо-өрөөн мөңгүлөрдүн тобуна кирет.

(_____)

5.Чоң Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы дендрит тибиндеги тармакталган ири мөңгү. Узундугу 13,5 км, аянты 55,3 км². Кызыл суунун сол куймасы Ачыкташ суусунун төрүндө жайгашкан. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 7136 м ди түзөт

(_____)

6. Сарыжаз кырка тоосунун түндүк капталында. Сарыжаз суусунун алабында. Узундугу 21 км, туурасы 1,3–1,6 км. Жалпы аянты 74,6 км², деңиз деңг. 5816 м.

(_____)

7. Борбордук Теңир-Тоодогу өрөөн тибиндеги мөңгү. Кан-Теңир тоо тоомунда. Узундугу 34,9 км, туурасы 1,5–2 км, аянты 202,9 км².

(_____)

8. Борб. Теңир-Тоодогу тоо арасындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кантеңир тоо тоомунда. Теңир-Тоодогу эң чоң мөңгү. Орто Азияда Федченко мөңгүсүнөн кийин 2- орунда. Узундугу 58,9 км, туурасы 2–3 км, аянты 613,2 км².

(_____)

9. Күнгөй Ала-Тоонун түн. капталы жана Кемин-Челек тоо тоомунун батыш тарабындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Чоң Кемин суусунун башында жанаша жатат, узундугу 4,7 км, аянты 5,8 км².

(_____)

10. Талас Ала-Тоосунун түндүк капталындагы чуңкурчак тибиндеги ири мөңгү. Узундугу 4,4 км, аянты 6,4 км².

(_____)

1.1 Мөңгүлөрдүн узундугун жана аянтын жазгыла:

1. Түштүк Эңилчек – _____

2. Түндүк Эңилчек – _____

3. Кайыңды – _____

4. Корженевский – _____

5. Ат-Башы – _____

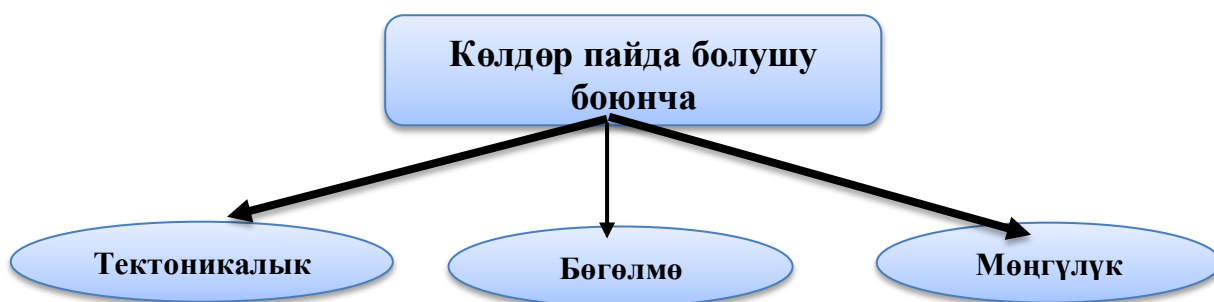
6. Абрамова – _____

7. Каман – _____

8. Кара-Керме – _____
 9. Ленин - _____
 10. Семенов – _____

Кыргызстанда эсепке алынган 750 көл, суу сактагыч жана майда көлмөлөр бар. Алардын жалпы аянты 6836 км² (Республиканын 3,4% суу ээлейт). 16 көл менен 11 суу сактагычтын ар биринин аянты 1 км² ден ашык. Көлдөрдүн көпчүлүгү майда (аянты 0,02—0,2 км²), мөңгүлөрдүн этегинде, бийик өрөөндөрдүн таманында жайгашкан.

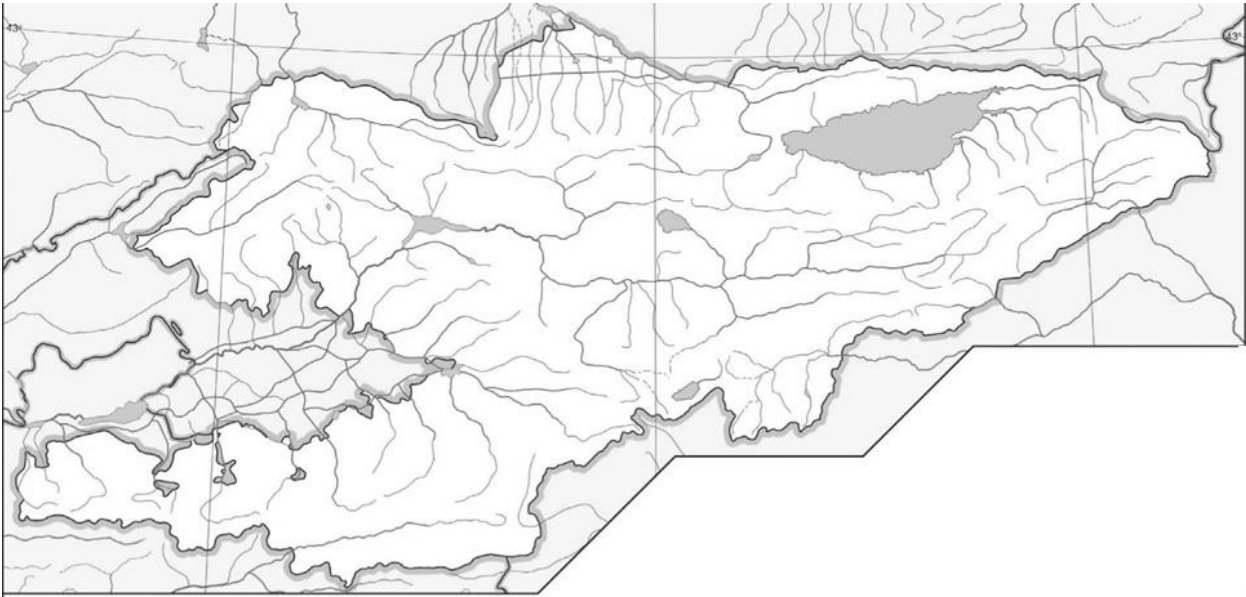
Кыргызстандын аймагында 50гө жакын, анын ичинде 30га жакыны ири өлчөмдөгү артезиан бассейндери таралган. Кыргызстандын аймагы 6 негизги гидрогеологиялык региондорго бөлүнөт.

3- тапшырма

Таблицадагы бош орунду толтургула жана көлдөрдү контурдук картага (5-сүрөт) түшүргүлө.

Көл	Жайгашкан ж.	Аянты	Тереңдиги
1. Ысык-Көл			
2. Соң-Көл			
3. Чатыр-Көл			
4. Сары-Челек			
5. Кара-Суу			
6. Кулун			
7. Көл-Үкөк			
8. Көл-Суу			
9. Мерцбахер			
10. Ала-Көл			
11. Капка-Таш			
12. Ай-Көл			
13. Таш-Булак			
14. Кылаа-Көл			
15. Кара-Токо			
16. Беш-Таш			
17. Көл-Төр			
18. Айдың-Көл			
19. Сары-Көл			
20. Жуукучак			

5-сүрөт. Кыргызстандын контурдук картасы.

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын аймагында тараган мөңгүлөрдүн морфологиялык типтерин санап бергиле.
2. Нарын дарыясынын ири куймаларын тапкыла.
3. Бөгөлгөн көлдөрдүн тибине Кыргызстандын кайсы көлдөрү кирет.

Терминдер жана түшүнүктөр:

Мөңгү – Жер бетиндеги табигый муздук катмары. Кардын толук эрибей топтоло беришинен пайда болот. Кар чегинен бийик жаткан бөлүгү куралуу областы, ал эми ылдыйкы жапыз жаткан аймагы абляция областы деп аталат.

Морена – мөңгү шилеп келген же мөңгү эрип чегингенде ордуна калган иргелбеген чөгүндү тектердин чогуңдусу. Морена рельефтин ар түрдүү формасын жаратат

Минералдуу суулар – Дарылык касиети бар жер астындагы суулар. Составында биологиялык активдүү компоненттеринин (иондору ж.б.) арбындыгы өзгөчө физикалык- химиялык касиети (өзгөчө химиялык составы жогорку температурасы менен радиоактивдүүлүгү ж.б.) менен мүнөздөлөт. Кыргызстанда Ак-Суу, Жалал-Абад, Жети-Өгүз, Кара-Шоро, Бар-Булак ж.б. минералдуу суулары дарылык касиетке ээ.

Муз каптоо мезгили – Жердин геологиялык тарыхында климат өзгөрүп турган салыштырмалуу муздак мезгил. Бул мезгилде климат жалпы сууктап, анын ичинде көп жолу өтө суук мезгил (муздук каптоо доорлору) жылуураак климаты бар учурлар (муздук каптоо доорлорунун аралыгындагы мезгил) менен алмашып турган.

Дарыя – жаан-чачын, мөңгү жана булактардан куралган суунун табигый нук боюнча үзгүлтүк узундугу, агымы. Кыргызстандагы эң узун дарыя – Чүй жалпы узундугу 1030 км (Каракужур суусу менен 1305 км) Кыргызстандын аймагындагы узундугу 260 км. Эң чоңу жана суусу мол Нарын узундугу 535

(Чоң-Нарынды кошкондо 807 км).

Дренаж – жер астындагы канал (арык) системасы. Ал саздак жерди кургатуу, жер астындагы сууну курулуштан, имараттан башка жакка агызып, суунун деңгээлин төмөндөтүү үчүн колдонулат. Термин англисче кургатуу деген маанини билдирет.

Көл – Жер бетиндеги чуңкурдуктарга суу толуп пайда болгон табигый көлмөлөр. Көлдөр жер шаарындагы кургактыктын 1,8%ке жакын аянтты ээлейт. Кыргызстандын аймагында эң тунук тоо көлү Ысык-Көл.

Бөгөлмө көлдөр – Байламта көл деп да аталат. Көчкүнүн же тектоникалык кыймылдардын натыйжасында капчыгайлардын, өрөөндөрдүн бөгөлүп калышы. Сары-Челек, Көл-Төр(Кегетиде), Жашыл-Көл (Чоң-Кеминде) ж.б. бөгөлмө көлдөр бар.

№4-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН ЛАНДШАФТТЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА ФИЗИКАЛЫК-ГЕОГРАФИЯЛЫК РАЙОНДОШТУРУУ (2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын ландшафттык өзгөчөлүктөрүн аныктай билүү.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Кыргызстандын ландшафттык өзгөчөлүктөрүн аныктап, физикалык – географиялык райондорго бөлө алат.

Алкактуулук: Өсүмдүктөрдүн климат, топурак жана жер бетинин өзгөчөлүгүнө жараша тоо этегинен чокусуна чейин өзгөрүп жайгашкан өсүмдүк жамаатынын тилкелери. Өсүмдүктөрдүн түрлөрү тоолуу жерлерде алкактуулук боюнча жайгашат. Түздүктөн тоонун чокусун көздөй жогорулаган сайын жылуулук азайып, суук боло баштайт. Кыргызстан аймагы мелүүн жана субтропик алкактарынын чөл зоналарында жайгашып, анын өсүмдүктөрү бийиктик алкактуулук боюнча өзгөрөт.

Топурагы: Кыргызстандын аймагында ар түрдүү топурактар өөрчүгөн, алар вертикалдуу зоналуулук боюнча тараган. Алардын негизгилери – тоо кара, тоо боз күрөң, тоо күрөң, тоо шалбаа, талаа күрөң, тоо саз, айрым жерлерде шор жана саргыч топурак. Топурак кыргызстандын эң маанилүү жаратылыш ресурстарынын бири. Ал айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүнүн негизи.

Таралуу аймагына карата А.Мамытов 4кө бөлгөн.

1. 500-1000 м тоо этектериндеги ачык өрөөндөрдө тараган топурактар.
Алар: Туран боз, аз корбанаттуу боз, шалбаа боз топурактары.
2. 1300-3200 м – тоо арасындагы туюк өрөөндөрдө тараган топурактар.
Алар: боз, бозомтук- күрөң, ачык күрөң, корбанатуу боз, кара-коңур ж.б.

3. 3000-4000 м – бийик жайгашкан сырттарда тараган топурактар. Алар: доңуздугу сырт каптаган чымдуу жарым торфтуу жана полигоналдуу тундра топурактары.
4. 1000-4500 м - тоо капталдарында тараган топурактар. Алар: кургакчыл талаа алкагында – боз, токойлуу алкакта – күрөң, субальпы алкагында – коңур – күрөң. Альпы алкагында – кара топурактар.

Флора жана фаунасы. Кыргызстандын аймагында тоолуу рельефтин, климаттын бийиктик боюнча өзгөрүшүнүн ж.б. факторлордун таасири менен өтө бай өсүмдүктөр дүйнөсү пайда болгон. Кыргызстандын өсүмдүктөрүнүн негизги типтери төмөнкүлөр: чөл, талаа, шалбаа, ийне жана жазы жалбырактуу токой, арчалуу ж.б. токойлор, бадалдар, бийик тоолуу шалбаа жана тундра.

Кыргызстандын токойлору бүткүл республиканын аянтынын 3,5%ын гана ээлейт. Алардын жаратылыштагы жана чарбачылыктагы ролу чоң: токойлор нымды жана топуракты сактайт, карагай, арча жана жаңгак токойлору болсо эн соонун курулуш материалдары болуп бере алат. Кыргызстандын эндемиги Семёнов көк каргайынан турган түнт токойлор Талас Ала-Тоосунда, Узун-Акмата, Чаткалда деңиз деңгээлинен 1700-2700 м бийиктикте жайгашкан.

Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсү өтө ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Республиканын фаунасына омурткалуулардын 500дөн ашуун түрү кирет. Анын ичинде балыктын 75, жерде-сууда жашоочулардын 4, сойлоп жүрүүчүлөрдөн 28, канаттуулардан 368, сүт эмүүчүлөрдүн 86 түрү бар жана курт-кумурска менен кенелердин 4 миңдей түрү кезигет. Кыргызстанда азайып бараткан же жоголуу коркунучунда турган айрым жаныбарларды коргоо үчүн алар "Кызыл китепке" киргизилген. Кыргызстандын эң алгачкы Кызыл китеби 1985-жылы түзүлгөн. Арадан 21 жыл өткөндө 2006-жылы экинчи жолу басылып чыккан.

Кыргызстан физикалык-географиялык жактан Тянь-Шань жана Памир-Алай тоолуу облустарына бөлүнөт. Ал эми бул эки облус 7 провинцияга (регионго) бөлүнөт.

Тянь-Шань тоолуу облусунун провинциялары.

1. **Түндүк Тянь-Шань – 26 000 км²** аты көрсөтүп тургандай Кыргызстандын түндүк жагын ээлеп жатат. Ал түндүгүнөн жана батышынан мамлекеттик чек ара, түштүгүнөн табигый чектер, Күнгөй Ала-Тоосу, Кыргыз Ала-Тоосу жана Талас Ала-Тоосунун суу бөлгүчтөрү менен чектешет. Аталган кырка тоолордун түндүк капталдары, Талас, Чүй, Чоң Кемин, Кичи Кемин өрөөндөрү бул аймактык-жаратылыш комплексинин негизин түзүшөт. Жалпы аянты 26 миң км² ге жакын. Провинциянын батыштан чыгышка Манас чокусунан Талгар тоо түйүнүнө чейинки узундугу 535 км, Чүй өрөөнүндөгү эң кеңири жери 105 км. Эң бийик жери Кыргыз Ала-Тоосундагы Батыш Аламүдүн чокусу(4895м). Эң жапыз жери Чүй суусунун жээгиндеги Камшыновка кыштагына жакын (530 м).

1-тапшырма

Төмөнкү таблицалардагы кырка тоолордун эң бийик жерин (м) жана узундугу канча (км) экенин толтургула.

Түндүк Тянь-Шань провинциясынын тоолору

№	Кырка тоолордун аттары	Эң бийик жери, м менен	Узундугу, км менен
1	Иле Ала-Тоосу		
2	Каражылга		
3	Каштек		
4	Кемин		
5	Кыргыз Ала-Тоосу		
6	Кошой		
7	Күмүштак		
8	КүнгөйАла-Тоо (Чоктал)		
9	Талас Ала-Тоосу (Манас)		
10	Эчкили-Тоо		

2. **Ички Тянь-Шань – 69 700 км²** түндүгүнөн Кыргыз Ала-Тоосу, түштүгүнөн Какшаал тоо тизмеги, чыгышынан Сары-Жаз, Нарын дарыяларынын суу бөлгүчү, батышынан Фергана кырка тоосу менен чектелген кеңири аймак; татаал орографиялык түзүлүштө тизмектешкен кырка тоолор, тоо аралык узундукта созулган ойдуңдар, өрөөндөр менен алмашып жайгашышат. Деңиз деңг. орт. бийикт. 3100 м, аянты 50 миң км² ашык, анын 92% жакыны Нарын дарыясынын алабында жайгашкан.

Ички Тянь-Шань провинциясынын тоолору.

№	Кырка тоолордун аттары	Эң бийик жери, м менен	Узундугу, км менен
1	Ак-Шыйрак (Батыш)		
2	Ат-Башы		
3	Ачаташ		
4	Байбиче		
5	Байдулу		
6	Борколдой		
7	Жаман-Тоо		
8	Жаңы-Жер		
9	Жетим-Бел		
10	Жетим		
11	Жумгал-Тоо		

3. **Борбордук Тянь – Шань – 12 900 км²** орографиялык жактан туюк, түштүгүнөн Какшаал-Тоо тизмеги, түндүгүнөн Тескей Ала-Тоо, батышынан Акшыйрак, чыгышынан Меридиан кырка тоолору менен чектешет. Тянь-Шань тоо системасынын эң бийик бөлүгү чыгышында Кан-Тоо (6995 м) жана Жеңиш

(7439 м) чокулары жайгашкан, эң жапыз жери (2000 м) Кытайдын чек арасына жакын Сары-Жаз дарыясынын өрөөнүндө.

Борбордук Тянь-Шандын провинциясынын тоолору

№	Кырка тоолордун аттары	Эң бийик жери, м менен	Узундугу, км менен
1	Адыр-Төр		
2	Акшыйрак		
4	Какшаал-Тоо (Жеңиш чокусу)		
5	Кайыңды		
6	Кан-Тоо		
7	Көйкап		
8	Көөлү		
9	Майбаш		
10	Меридиан		
11	Сарыжаз (Семенов)		
12	Теректи		
13	Эңилчек (Шокальский)		
14	Эшегарт		

4. **Ысык-Көл ойдуңу** – 22 080 км² [Кыргызстандын](#) түндүк-чыгышындагы бийик тоо [өрөөнү](#) . Түндүгүнөн Күнгөй (эң бийик жери [Чок-Тал чокусу](#), 4771м), түштүгүнөн Тескей ([Каракол чокусу](#) 5216м) Ала-Тоолору менен чектешет. Таманын Ысык көл ээлейт. Өрөөн кендик боюнча 275 км аралыкта созулуп жатат.

5. **Түштүк- Батыш Тянь-Шань** – 26 000 км² Талас Ала-Тоосунун, Чаткалдын, Ат-Ойноктун жана Фергана тоо тизмегинин Фергана өрөөнүнө караган капталдарын, Чаткал суусунун алабын камтыган бүткүл Түндүк Фергана өрөөдөрүн ээлейт.

Түштүк- Батыш Тянь-Шань провинциясынын тоолору

№	Кырка тоолордун аттары	Эң бийик жери, м менен	Узундугу, км менен
1	Ат-Ойнок		
2	Бабашата (Бабашата)		
3	Бозбу-Тоо		
4	Каракыр (Кашкасуу)		
5	Курама		
6	Өзгөн		
7	Пскем		

8	Чандалаш		
9	Фергана		
10	Чаткал		

Памир – Алай облусунун провинциялары.

1. **Алай – Түркстан** – 30 000 км² Орографиялык негизин Кыргызстандын эң бийик тоолорунун катарына кирген Түркстан жана Алай кырка тоолору түзөт. Алай кырка тоосу Тар (Кара дарыянын алабы) жана Сох (Сыр дарыянын алабы) сууларынын башталышы, эң бийик жерлери Ленин чокусу (7134 м) Тамдыкул чокусу (5539 м).

Алай – Түркстан провинциясынын тоолору

№	Кырка тоолордун аттары	Эң бийик жери, м менен	Узундугу, км менен
1	Адыгине		
2	Академик Адышев атындагы		
3	Актөр		
4	Акчангыл		
5	Алайкуу		
6	Алай (Тамдыкул)		
7	Белисынык		
8	Катыраң-Тоо		
9	Кичи-Алай		
10	Терек Тоо		
11	Түркстан (Аскалуу)		
12	Чилустун		

2. **Алай өрөөнү** – 8 400 км² Кыргызстандын эң түштүгүндө Алай кырка тоосу менен Чоң-Алай кырка тоосунун арасында жайгашкан. Тянь-Шань тоо системасы менен Памир тоо системасынын табигый чек арасы.

2- тапшырма

7 провинцияны контурдук картага түшүргүлө

6-сүрөт Кыргызстандын контурдук картасы

3-Тапшырма

1.1 Кыргызстандын физикалык-географиялык провинцияларына өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө бергиле.

Түндүк Тянь- Шань _____

Ички Тянь- Шань _____

Борбордук Тянь- Шань _____

Ысык-Көл ойдуңу _____

Түштүк-Батыш Тянь- Шань _____

Алай – Түркстан _____

Алай өрөөнү

1.1. Номенклатура

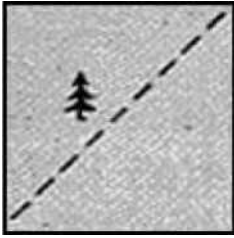

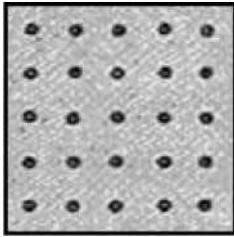
Тянь-Шань облусунун тоолору:

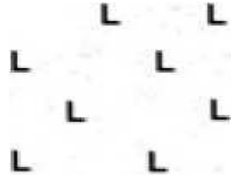

Ички Тянь-Шань провинциясынын өрөөндөрү:

Алай- Түркстандын тоолору:

4- тапшырма

Төмөндө географиялык объекттердин сүрөттөрү берилген. Алардын аталыштарын жазгыла (4-таблица)

Объект	Объектин аталышы	Объектин шарттуу белгиси
		
		
		

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Борбордук Тянь-Шанды Түндүк Тянь-Шандын жайгашкан абалын салыштыргыла
2. Кыргызстандын өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү
3. Кыргызстандын физикалык – географиялык областтарынын картадан алган орду
4. Кыргызстандагы ландшафттык өзгөчөлүктөр жана анын мааниси

Терминдер жана түшүнүктөр:

Конгломерат – талкаланып шагылга айланып калган тоо тектеринин кайра биргелешип цементтелген түрү.

Түздүк - Кургактык бетинин океан, деңиз тубүнүн айдөөш энкейиштиктери, бийиктиктери аз айырмалануучу бөлүктөрү.

Тектоникалык кыймылдар - Жер кыртышындагы кыймылдар. Жер кыртышындагы жана мантия күчтөрдүн таасиринен келип чыгат. Бул процесс жер кыртышындагы тектердин деформациясына алып келет.

Ойдуң – Деңиз деңгээлинен 200м бийиктикке чейинки кургактыктын ойдуңуу түздүгү. Дүйнөдөгү эң чоң ойдуң Амазонка ойдуңу, аянты – 5 млн км².

Платформа – тектоникалык кыймыл токтогон рельефи түздүк жер кабыгынын бөлүгү. Эки ярустан турат: алды кристаллдык фундамент, үстү жука чөкмө тектер менен капталган.

Каньон – капталдары өтө тик, таманы салыштырмалуу кууш, терең дарыя өрөөнү, кууш капчыгай. Таманын дарыя нугу толук ээлеп жатат. Платоолордо же тоолуу жерлерди суу жемирип жеп кетишинен пайда болот. Каньон көбүнчө агын сууларга жарды, климаты кургакчыл, акиташ же базальт тектеринен турган платолорго мүнөздүү. Дүйнөдөгү эң ири жана белгилүү каньон Колорадо дарыясындагы Чоң-Каньон (АКШда), анын узундугу.320км,

терендиги 1800 м ге чейин. Кыргыздар мындай жерди шаңшаар, танги деп да аташат.

Жапыз тоо рельефи – салыштырмалуу бийиктиги 1000 м ден ашпаган тоо рельефинин тиби. Көбүнчө бийик тоолордун чет жакасына, тектоникалык көтөрүлүүлөр анча болбогон зооналарга мүнөздүү. Кээде өз алдынча турган жапыз тоо системалары кездешет.

Бөксө тоо – Кургактыктын деңиз деңгээлинен бийик көтөрүлүп (500 м ден жогору) жайык кырдуу көбүнчө кашаттар менен чектелген кеңири аймагы.

№5-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК БӨЛҮЛҮНҮШҮ

(2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын мамлекеттик түзүлүшү жана административдик-аймактык бөлүнүшүн билет жана картадан көрсөтүп өз мамлекетинин өзгөчөлүктөрүн үйрөнүшөт.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Кыргызстандын саясий административдик бөлүнүшү боюнча түшүнүктөр жана аныктамаларды окуп үйрөнүп, кесиптик ишмердүүлүктө колдоно билүүнү үйрөнөт.

1. 1991 – жыл, 31-августь – КРнын эгемендүүлүк күнү.
2. 1993 – жыл, 5-май – КРнын Конституциясы кабыл алынган.
3. 1992 – жыл, 3 – март – КРнын Туусу кабыл алынган.
4. 1994 – жыл, 14 – январь – КРнын Герби кабыл алынган.
5. 1992 – жыл, 18 – декабрь – КРнын Гимни кабыл алынган.
6. 1989 – жыл, 23 – сентябрь – КРнын “Мамлекеттик тил” жөнүндөгү мыйзам кабыл алынган.
7. 1991 – жылы - КМШ (Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги) кошулган
8. 1992 – жылы – БУУ (Бириккен Улуттар Уюму) кошулган
9. 1992 – жылы – ЭВФ (Эл аралык валюта фонду) кошулган
10. 1992 – жылы – ЕККУ (Европа кызматташтык жана коопсузундугдук уюму) кошулган
11. 1998 – жылы – БДСУ (Бүткүл дүйнөлүк соода уюму) кошулган
12. 2001 – жылы - ШКУ (Шанхай кызматташтык уюму) кошулган

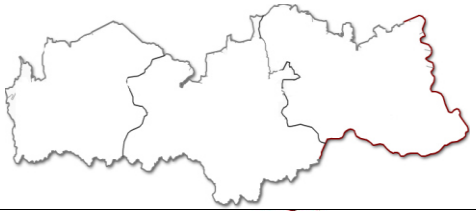
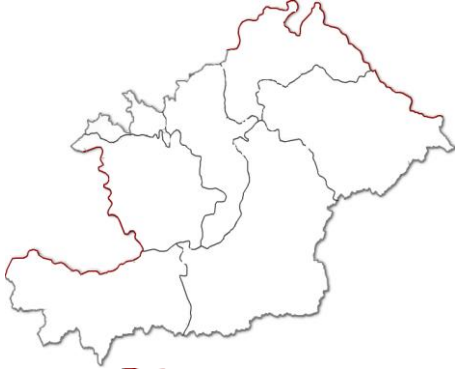
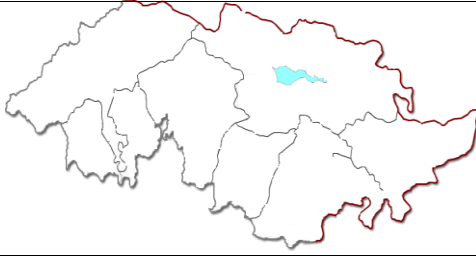
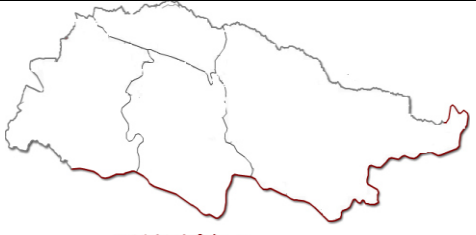
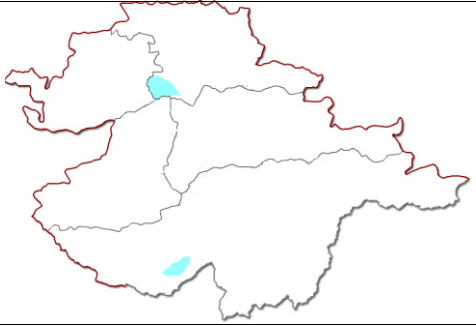
Кыргызстан – унитардык, президенттик башкаруудагы мамлекет. Борбору – Бишкек, 7 облус, 40 район, 31 шаар, 9 шаарча. Республикалык маанидеги 2 шаар Бишкек жана Ош. 12 облустук маанидеги шаар, 17 райондук маанидеги шаар. Бишкек шаарында 4 адм.район бар: Ленин, Октябрь, Биринчи Май жана Свердлов. Ленин районуна Чоң-Арык шаарчасы. 453 айыл аймагы (бир же бир нече айылдан турат). 1901 айыл-кыштак болуп бөлүнөт.

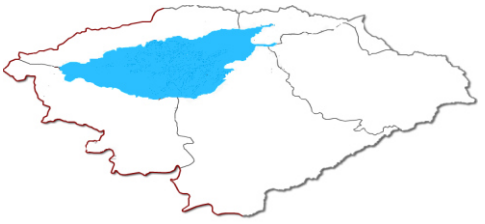
Администрациялык-аймактык бөлүнүшү:

- Жергиликтүү өзүн-өзү башкарууну жакшыртуу;
- Эмгектин аймактын бөлүнүшү жана аймактарды адистештирүү;
- Өндүрүштүн жана өндүргүч күчтөрдүн натыйжалуулугун арттыруу;
- Айыл-чарба тармактарын аймактар боюнча өнүктүрүү

1- тапшырма

Берилген таблицадагы контур картадан райондордун аталышы, аянтын жана ар бир облуска караган шаарлардын аталышын жазгыла.

Райондорун толтургула	Облустардын аты жана аянты км ²	Шаарлардын аталышы
		
		
		
		
		

Республикалык маанидеги шаар категориясына мамлекеттик өзгөчө мааниге ээ же өнүккөн өндүрүштүү жана социалдык инфратүзүмдүү, калкынын саны 250 миң адамдан кем болбогон республикалык маанидеги администрациялык, экономикалык же маданий борбор болуп саналган калктуу конуш киргизилиши мүмкүн. Мындай шаарларда жергиликтүү башкарууну уюштуруунун өзгөчө ыкмасы белгилениши мүмкүн. Жергиликтүү башкаруу органдарынын ыйгарым укуктары башка калктуу конуштардагы жергиликтүү башкаруу органдарынын ыйгарым укуктарынан айырмаланышы ыктымал жана алардын мамлекеттик бийлик органдары менен мамилелери өзгөчө мүнөзгө ээ болот. Республикалык маанидеги шаардын макамы мыйзам менен аныкталат.

Облустук маанидеги шаар категориясына административдик, экономикалык жана маданий борбор болуп саналган, өнөржай ишканалары, коммуналдык чарбасы жана турак жай фонду бар, өнүккөн окуу, маданий-агартуу, дарылоо жана соода мекемелерине ээ, калкынын саны 20 миңден кем болбогон калктуу конуш киргизилиши мүмкүн.

Райондук маанидеги шаар категориясына административдик, экономикалык жана маданий борбор болуп саналган, өндүрүштүк жана социалдык инфра түзүмгө, өнүккөн окуу, маданий-агартуу, дарылоо жана соода мекемелерине ээ, калкынын саны 10 миң адамдан кем болбогон калктуу конуш киргизилиши мүмкүн.

Шаар тибиндеги посёлоктордун категориясына аймагында экономикалык маанилүү объекттер (өнөржай ишканалары, курулуштар, темиржол станциялары ж.б.) жайгашкан, ошондой эле эгерде бул калктуу конуштар ыңгайлуулуктардын белгилүү деңгээлине жетишсе, калкынын саны 2 миң адамдан кем болбосо, дарылык мааниге ээ жерлерде жайгашкан калктуу конуштар киргизилиши мүмкүн. Өзгөчө учурларда калкынын саны азыраак, бирок административдик, экономикалык жана маданий борбор болуп саналган жана андан аркы экономикалык өсүшү жана калкынын саны көбөйүшү жакынкы келечекте боло турган калктуу конуштар тийиштүү маанидеги шаарлар, шаар тибиндеги посёлоктор категориясына киргизилиши мүмкүн.

Айыл категориясына ыңгайлуулуктардын белгилүү деңгээлине жетишкен, калкынын саны 50 адамдан кем болбогон, айыл чарба өндүрүшүндө алектенишкен жана алардын үй-бүлөө мүчөлөрү калктын санынын жарымынан көбүн түзгөн калктуу конуштар киргизилиши мүмкүн. Айылдын курамында кыштактар жана конуштар уюштурулушу мүмкүн.

2- тапшырма

Төмөнкү таблицадаан Кыргызстандыгы эң чоң райондорду толтургула:

№	Райондун аталышы	Аянты км ²	Жайгашкан облусу
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Облустардын, шаарлардын, райондордун Кыргызстандын картасында алган орду
2. Ар бир облустун адистешүүсүнүн негизги критерийлери.
3. Шаар, район статустарынын мааниси

Терминдер жана түшүнүктөр.

Администрациялык - аймактык бөлүнүш – мамлекеттин аймактык уюштурулушунун системасы. Анын негизинде мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун органдары түзүлөт.

Шаар, калаа – өлкөнүн законуна ылайык шаар категориясына киргизилген калктуу жай. Адатта кыштакка караганда калкы көп болот, алардын басымдуу бөлүгү өнөр жайда, транспортто, соода, маданий-илимий мекемелерде эмгектенет.

Шаарча – шаар тибине кирген калктуу жай. Адатта шаарча өнөр жайлык, транспорттук, администрациялык, курорттук, илимий ж.б. функцияларды аткара алат, бирок өнүгүүсү боюнча шаардык статуска жете албайт. Калкы шаар калкына кирет.

Урбанизация – коомдун өнүгүшүндө шаар маанисинин жогорулоо процесси. Ал калктын социалдык-кесиптик, демографиялык структурасын. Анын жашоо турмушун, маданияттын, өндүргүч күчтөрүнүн жайгашуусун, отурукташуусун ж.б. камтыйт. Урбанизация өнүккөн индустриялык өлкөлөргө мүнөздүү.

Метрополия – Урбанистикада башкы шаар, өлкөнүн саясий, руханий жана экономикалык борбору. Термин грекче эне жана шаар деген маанини билдирет.

Мегалаполис – көп сандаган шаар агломерацияларынын биригип калышынан пайда болгон калк жайгашуусунун эң ири формасы.

Шаар агломерациясы – шаардын тарыхый өнүгүшүндө анын калкы көбөйүп, аянты кеңейе баштап жакын жайгашкан шаарлар менен кошулуп кетиши.

№6-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН КАЛКЫ ЖАНА ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫ

(2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын калкынын өнүгүшүнүн структурасын, жайгашуусун жана динамикасынын мыйзам-ченемин билишет.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Калктын табигый өсүүсүн аныктай алат жана эмгек ресурстарын билишет.

Калк – бул жер бетинде же белгилүү бир аймактын чегинде (континент, мамлекет, облус ж.б.) жашаган адамдардын бүтүндөй жыйындысы. **Калктын саны** – маанилүү сандык көрсөткүч. Бул көрсөткүч аркылуу ар кандай аймакта (республика, шаар, район, ири аймак же бүт дүйнө) жашаган калкка мүнөздөмө берүүгө болот. Өлкөнүн аймагында жашаган калктын санын так билүү үчүн эл каттоо иш-чаралары жүргүзүлөт. Мындай көрсөткүчтүн башкы булагы – эл **каттоо** болуп эсептелет. Калк атайын **демография** (гр. demos – калк жана графия - эл) илиминин предмети. Бул термин 1855-жылы француз окумуштуусу **А.Гийар** тарабынан киргизилген. Бул илим калктын өнүгүшүнүн структурасын, жайгашуусун жана динамикасынын мыйзам-ченемин үйрөтүүчү илим.

Республиканын калкы негизинен эки жол менен көбөйүп келген:

1. Табигый өсүш

2. Механикалык өсүш

▲ Белгилүү бир убакыттын ичиндеги төрөлгөндөр менен өлгөндөрдүн айырмасы б.а. төрөлгөндөрдүн саны өлгөндөрдүн санынан көп болсо табигый өсүш деп аталат

▲ Белгилүү бир убакыттын ичинде кандайдыр бир аймакка көчүп келгендер менен андан көчүп кеткендердин ортосундагы айырмачылык механикалык өсүш деп аталат

Табигый өсүш төмөндөгүдөй формула менен туюнтулат:

$$K_{тө} = K_T - K_ө$$

K – коэффициент

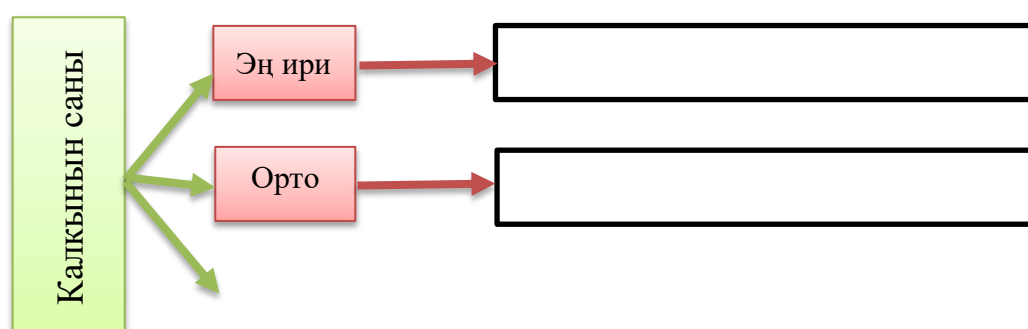
Тө – табигый өсүш

T – төрөлгөндөрдүн саны

Ө – өлгөндөрдүн саны

1- тапшырма

Схемага калкынын саны боюнча шаарлардын бөлүнүшүн жазгыла:

2- тапшырма

Таблицадагы маалыматтар боюнча жыныстык-курактык пирамиданы түзгүлө жана ага анализ бергиле

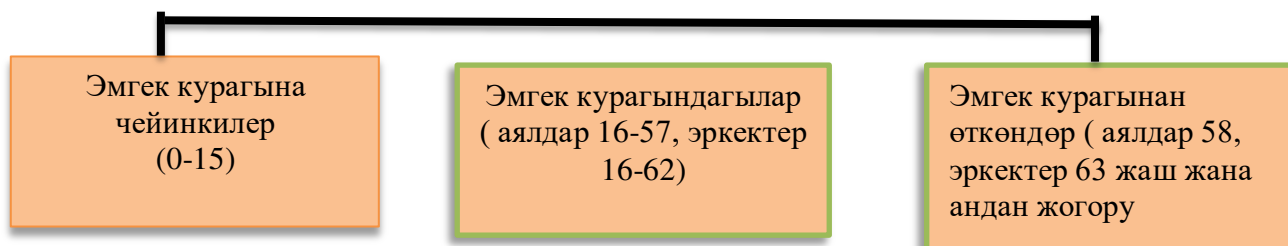
Жаш курак	Эркектер	Аялдар
0-4		
5-9		
10-14		
15-19		
20-24		
25-29		
30-34		
35-39		
40-44		
45-49		
50-54		
55-59		
60-64		
65-69		
70-74		
75-79		
80-84		
85 жаш жана андан жогору		

Анализ _____

Эмгек ресурстары экономикалык активдүү калк

Адам баласынын курактык курамы Эко бөлүнөт

№	Аталыш	Туруктуу калк (2023- жыл боюнча)	Аянты, км ²	Жыштыгы, адам/км ²
1	Бишкек шаары			
2	Ош шаары			
3	Баткен облусу			
4	Жалал-Абад облусу			
5	Ысык-Көл облусу			

3- тапшырма

Төмөнкү таблицадагы (6-таблица) бош орундарды толтургула.

6	Нарын облусу			
7	Ош облусу			
8	Галас облусу			
9	Чүй облусу			
9	Чүй облусу			

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын калкынын санын 2015-жылдан 2023 жылга чейин өсүү темпи канча %ды түзгөн
2. Эмгекке жарамдуулар жана эмгекке жарамсыздар дегенде эмнени түшүндүрө
3. Калктын табигый өсүшү, механикалык кыймылы, жыштыгы, улуттук жана социалдык курамынын жыл аралыгында өзгөрүүсү барбы.
4. Миграциялык процесстердин бүгүнкү күндөгү абалы кандай.

Терминдер жана түшүнүктөр:

Калк географиясы – түрдүү социалдык, экономикалык, тарыхый жана табигый шарттарда калктын жана калктуу жерлердин азыркы составын жана өнүгүүсүнүн закон ченемин жана аймак боюнча изилдөөчү илим.

Калктын миграциясы – калктын жер которуп башка жакка көчүшү. Биротоло (туруктуу жашоо ордун башка жерге алмаштыруу), убактылуу (бир кыйла узундугуак, бирок белгилүү убакытка көчүп баруу), мезгилдүү (жылдын белгилүү гана мезгилдеринде көчүү) болуп бөлүнөт. Латынча миграция көчүп жүрөм деген маанини билдирет.

Эмиграция–саясий, экономикалык ж.б. себептер менен өз өлкөсүнөн башка өлкөгө туруктуу же узаак мөөнөткө жашоо үчүн көчүп кетүү. Термин латынча көчүп кетүү деген маанини билдирет.

Имиграция – убактылуу (узакка) же туруктуу жашоо үчүн башка өлкөлөрдүн граждандарынын көчүп келиши. Экономикалык, аскердик, саясий, диндик ж.б. себептер менен аныкталат.

Табигый өсүш – белгилүү бир мезгил ичинде төрөлгөндөрдүн саны менен өлгөндөрдүн санынын ортосундагы айырма. Жалпысынан калктын тез өсүшүн билдирип, жылына 1000 кишиге карата калктын табигый өсүү коэффициенти менен өлчөнөт.

№7-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН ЧАРБАСЫНА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

(2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын чарбасынын негизги тармактарынын түшүнүгүнө ээ болуу.

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы: Кыргызстандын чарбасынын өнүгүүсүнүн экономикалык – географиялык көйгөйлөрүн анализдей алат.

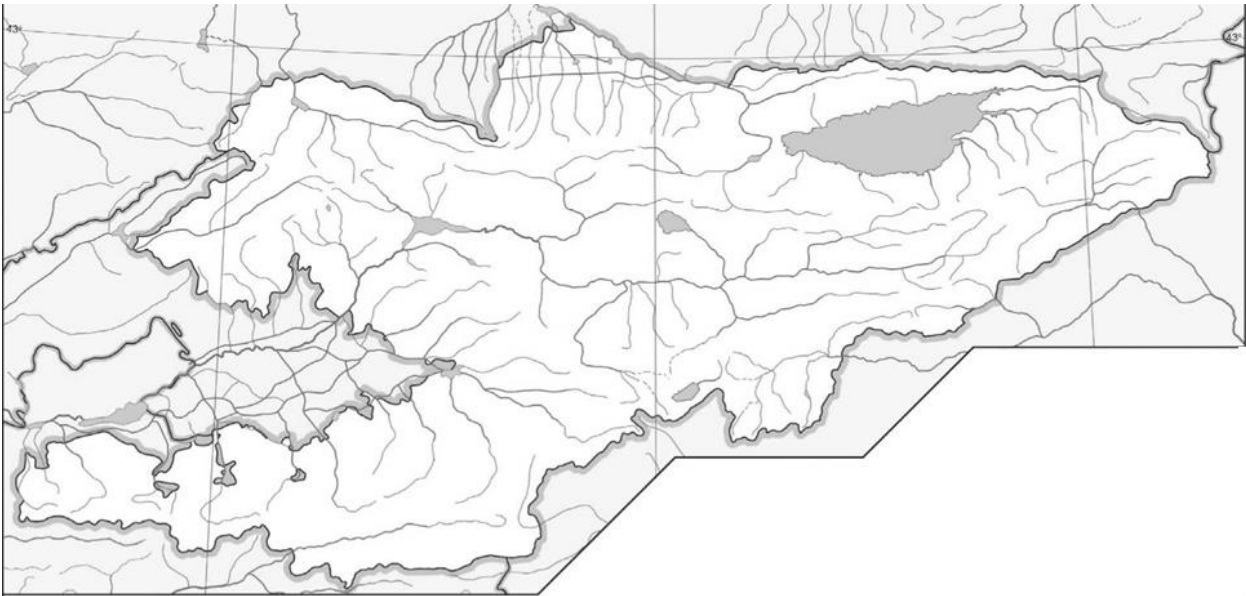
Адам коомунун өнүгүшү менен чарбанын тармактарынын түрлөрү өнүгүп, татаалдана баштаган. Адамдардын эмгегинин натыйжалары ар түрдүү. Эмгектенүүнүн негизинде материалдык байлык түзүлөт. Мисалы, өнөр жайында, айыл чарбасында иштегендер машиналарды, тамак-аш азык-түлүктөрүн өндүрүшөт. Ал эми агартуу, илим, маданият кызматкерлеринин эмгегинин натыйжасы башкача. Алар да пайдалуу жана керектүү болуп саналат.

Айыл чарбасы: Кыргызстандын айыл чарба ички дүң продукциясынын 36-40%ын түзөт, өз ара тыгыз байланыштуу эки ири тармакка (дыйканчылык жана мал чарбасы) бөлүнөт. Кыргызстандын жалпы жер аянтынын 54%ын (10797 млн га), айыл чарбасында пайдаланылат. Анын 1,237 гасы айдоо жер (6,5%), 9,2 млн гасы жайыт (46%) жана 0,17 млн гасы табигый чөп чабынды. Кыргызстандын айыл чарба продукциясынын 79%ын дыйканчылыктан, 21%ын мал чарба тармагында өндүрүлөт.

Кыргызстанда 34 суу сактагыч бар. Эң биринчи 1956-жылы Орто-Токой суу сактагычы курулган. Өлкөдөгү эң чоң суу сактагыч – Токтогул. 1974-жылы курулган. Аянты -284 км².

1-тапшырма

Кыргызстандагы суу сактагычтарды контурдук картага (7-сүрөт) түшүргүлө.

7-сүрөт Кыргызстандын контурдук картасы

Өнөр жайы — экономиканы индустриялаштыруунун материалдык негизи катары чарбанын эн маанилүү тармагы болуп эсептелет. Өнөр жай өндүрүш каражаттарынан жана эл керектөөчү товар чыгарууну камтыйт. Өнөр жайдын өндүрүштүк функцияларына: минералдык жана отунга керектелүүчү сырьёлорду казып алуу, табигый ресурстарды пайдалануу, суу ресурстарын колдонуу, өнөр жай жана айыл чарба сырьёлорун кайра иштеп чыгаруу кирет.

Өнөр жай	
Оор өнөр жай	Жеңил өнөр жай
1. Машина куруу 2. Металлургия 3. Токой 4. Отун-энергетикалык 5. Химия	1. Тамак-аш 2. Кийим-кече

Отун-энергетикалык өнөр жайы эки чон тармактан турат:

1. Отун өндүрүү (көмүр, нефть, газ ж.б.) казып алуу
2. Электр энергетикасын өндүрүү (ГЭС, ТЭЦ ж.б.) иштетүү.

Кыргызстан көмүр кенинин запасы боюнча Борбордук Азияда Казакстандан кийинки 2-орунда . Жалпы запасы 28,3 млрд тонна. Көмүр запастарынын 65% Түштүк Кыргызстанда, 33% Нарында, 2% Ысык-Көлдө жайгашкан. Көмүр кендеринин 70% тоолуу аймактарда.

2-тапшырма

Кыргызстандын аймагындагы ири жана чакан ГЭСтерди төмөндөгү таблицка толтургула.

№	Ири ГЭСтер	№	Чакан ГЭСтер
1		1	

2		2	
3		3	
4		4	
5		5	
6		6	
7		7	
8		8	
9		9	
10		10	

3- тапшырма

Төмөнкү өнөр жайларга мурунку жана кийинки иштелип жаткандыгы боюнча анализдегиле жана салыштыргыла.

1. Тоо-кен өнөр жайы: _____

2. Токой, жыгач иштетүү өнөр жайы: _____

3. Курулуш материалдары өнөр жайы: _____

4. Жеңил өнөр жайы: _____

Бышыктоо үчүн суроолор:

1. Өлкөнүн экономикасында дыйканчылыктын жана мал чарбачылыктын мааниси

2. Өнөр жайлардын жайгашуусу жана бүгүнкү күндөгү абалы
3. Өнөр жайдын өнүгүүсүндөгү негизги көйгөйлөр жана аны чечүүнүн жолдору
4. Чет элдик инвестициялардын келүүсүнүн абалы
5. Транспорттун түрлөрүнүн Кыргызстанда өнүгүүсү

Терминдер жана түшүнүктөр:

Өнөр жай – материалдык өндүрүштүн эң ири жана техникалык жактан өркүндөтүлгөн тармагы; экономиканы индустриялаштыруунун материалдык негизи.

Транспорт – коомдук материалдык өндүрүштүн адам жана жүк ташуучу маанилүү тармагы. Жер, суу жана аба транспортуна бөлүнүшөт

Экспорт – товарды же капиталды чет өлкөгө чыгаруу.

Импорт – ички рыногунда соодалоо үчүн бир өлкөнүн экинчи өлкөдөн (чет мамлекеттерден) товар алып келиши.

Инвестиция - чарба тармактарын өнүктүрүү үчүн капиталдык салым.

Эл чарбасы—өлкөнүн экономикалык тармактары менен чөйрөлөрүнүн эмгектин коомдук бөлүнүшү аркылуу өз ара тыгыз байланыштагы жыйындысы.

Түстүү металлургия – оор өнөр жайдын кен казуу, ылгоо, түстүү металлдар, алардын куймаларын алуу жана иштетүүнү камтыган тармак.

Айыл чарба – мал чарба жана дыйканчылык азык-түлүгүн алуу үчүн айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү жана мал асыроо. Айыл чарбасы калкты тамакташ, азык-түлүк, өнөр-жайдын чийки зат менен камсыз кылуу максатын көздөйт.

№8-практикалык сабак

Тема: КЫРГЫЗСТАНДЫН РЕКРЕАЦИЯ ЧАРБАСЫНА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

(2 саат)

Теманын максаты: Кыргызстандын коргоого алынган аймактарын билип үйрөнүү

Дисциплинаны окутуунун натыйжасы:

Корук, заказник, улуттук жана табият парктары түшүнүктөрүн аныктап, рекреациялык ресурстардын эл чарбасындагы маанисин аныктай алат.

Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары – жаратылыш комплекстерин же өзүнчө жаратылыш объектилерин камтыган, алар үчүн өзгөчө коргоо жана пайдалануу режимдери орнотулган жерлердин, суулардын (акваториялардын) участоктору. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарына өзгөчө экологиялык, жаратылышты пайдалануу, илимий, тарыхый-маданий, эстетикалык, ден соолукту чыңдоо мааниге ээ болгон табигый же жасалма жаратылыш комплекстери жана жаратылыш объектилери кирет. Корголуучу

жаратылыш аймактар Кыргызстандын жалпы аянтынын 6,3% же 1189360 га аянтында уюшулган. Анын ичинен 10 мамлекеттик корукту, 9 улуттук жаратылыш паркын, 10 токой, 23 ботаникалык, 19 геологиялык, 2 комплекстик жана 14 аңчылык (зоологиялык) заказниктерди бөлүп кароого болот.

Мамлекеттик коруктар уникалдуу экологиялык системаларга жана ландшафттарга таандык болгон жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн генетикалык фондун сактоо жана изилдөө, жаратылыш процесстеринин табигый жүрүшүн камсыздоо үчүн шарттарды түзүү, жаратылышты коргоонун илимий негиздерин иштеп чыгуу максатында уюштурулат жана жаратылышты коргоо жана илимий-изилдөө мекемелери болуп эсептелет. 2009-жылдын декабрь айына карата Кыргызстандын мамлекеттик коруктар тизмегинде жалпы аянты 600, 400 га барабар болгон 10 мамлекеттик корук катталган:

Мамлекеттик коруктар

1. Беш-Арал мамлекеттик коругу
2. Ыссык - Көл мамлекеттик коругу
3. Кара-Тал – Жапырык мамлекеттик коругу
4. Кулун-Ата мамлекеттик коругу
5. Нарын мамлекеттик коругу
6. Падыша-Ата мамлекеттик коругу
7. Сары-Челек биосфералык коругу
8. Сарычат-Эрташ мамлекеттик коругу
9. Сурма-Таш мамлекеттик коругу
10. «Ыссык-Көл» биосфералык аймагы

Мамлекеттик улуттук жаратылыш парктары:

1. «Ала-Арча» улуттук жаратылыш паркы
2. «Кыргыз-Ата» улуттук жаратылыш паркы
3. «Беш-Таш» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы
4. «*Кара-Шоро*» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы
5. «*Каракол*» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы
6. «Чоң-Кемин» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы
7. «Салкын-Төр» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы
8. «Саймалуу-Таш» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы
9. «Саркент» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы

Мамлекеттик заказниктер

1. Кичи Ак-Суу заказниги
2. Түп ботаникалык заказниги
3. Байдамтал ботаникалык заказниги
4. Жети-Өгүз заказниги
5. Теплоключенск заказниги ж.б.

Төмөнкү мамлекеттик коруктарга анализ бергиле жана кандай максатта уюштурулганын аныктагыла.

1.Беш-Арал мамлекеттик коругу: _____

2.Ыссык - Көл мамлекеттик коругу: _____

3.Кара-Тал – Жапырык мамлекеттик коругу: _____

4.Кулун-Ата мамлекеттик коругу: _____

5.Нарын мамлекеттик коругу: _____

6.Падыша-Ата мамлекеттик коругу: _____

7.Сары-Челек биосфералык коругу: _____

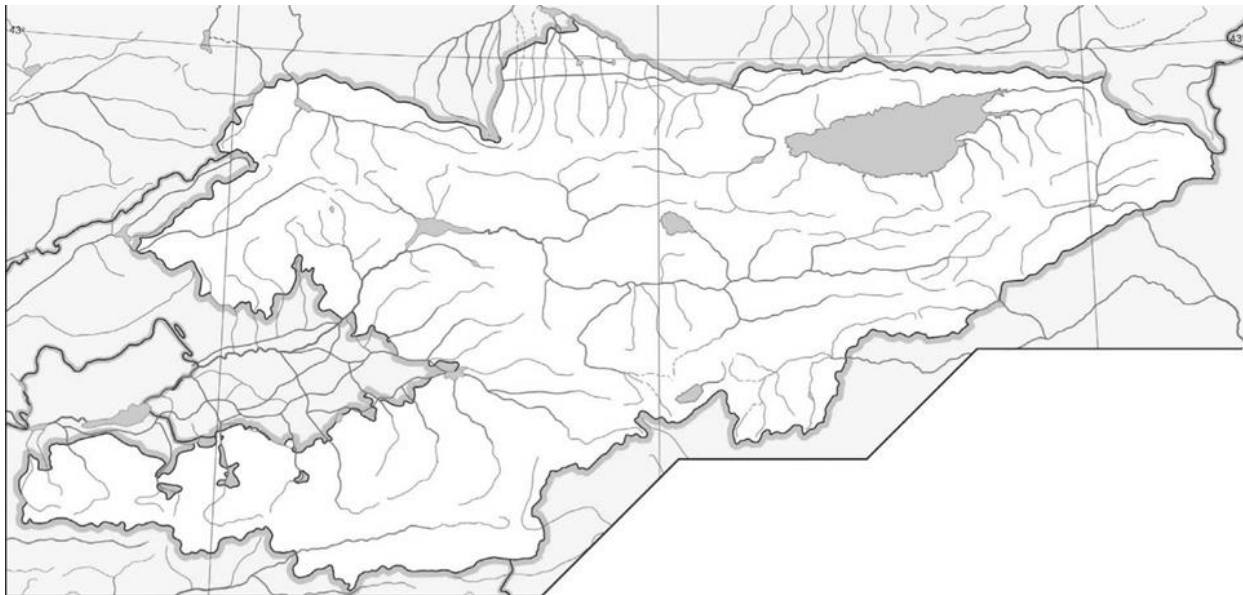
9.Сарычат-Эрташ мамлекеттик коругу: _____

10.Сурма-Таш мамлекеттик коругу: _____

11.«Ыссык-Көл» биосфералык аймагы: _____

2- тапшырма

Кыргызстанда коргоого алынган аймактардык контурдук картага түшүргүлө (8-сүрөт).

8-сүрөт Кыргызстандын контурдук картасы

Мамлекеттик заказниктер алдына коюлган жаратылышты коргоо маселелерин аткаруу үчүн аны түзгөн жаратылыш комплекстерин жана өзүнчө компоненттерди сактоо, өстүрүү, калыбына келтирүү максатында уюштурулат. 2009-ж. декабрь айына карата Кыргызстандын аймагында жалпы аянты 301,400 га барабар болгон 10 токой, 23 ботаникалык, 19 геологиялык, 2 комплекстик жана 14 аңчылык (зоологиялык) заказниктер түзүлгөн. Баардык аңчылык заказниктер тоолу капчыгайлардын үстүңкү участкаларун – токой алкагынан баштап гляциалдык-нивалдык зоналарга чейин ээлеп, жаныбарлардын промыселдик түрлөрүн коргойт.

3-тапшырма

Жаратылыш комплекстеринин өзүнчө компоненттерин коргоочу заказниктердин аталыштарын жана аянтын толтургула.

Заказниктер	Аталыштары	Жалпы аянты, га
Токой		
Аңчылык (зоологиялык)		
Ботаникалык		

Жаратылыштын эстеликтери же геологиялык заказниктер:

1. **Аламышык үнкүрү.** Нарын шаарына жакын жайгашкан.
2. **Ажыдар-Үнкүр үнкүрү.** Ош облусунун Ноокат районунда жайгашкан, тереңдиги 150м чейин.
3. **Чил-Үстүн жана Чил-Майрам үнкүрлөрү.** Ош облусунун Араван районунда жайгашкан. Бул объектилерде байыркы жазуулар кездешет.
4. **Чоң Бариттик үнкүрү.** Ош облусунун Ноокат районунда жайгашкан. Бул объектте бариттик калдыктардын түрдүүчө сүрөттөрү сакталган, тереңдиги 60м.
5. **Жийдели үнкүрү.** Баткен облусунун Кадамжай районунда жайгашкан. Уникалдуу жаратылыш объектисинде кристалдык пайда болуулардын түрдүүчө формалары сакталган. Жалпы узундугу 180 м барабар.
6. **Согон-Таш үнкүрү.** Акиташтуу үнкүр кооз сталактиттерге жана сталагмиттерге бай келет.
7. **Абшыр-Ата шаркыратмасы.** Ош облусунун Ноокат районунда жайгашкан. Палеозойдун акиташтарындагы кооз шаркыратма.
8. **Барскоон шаркыратмасы.** Ыссык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунда жайгашкан. Карагайлуу токойдогу кооз шаркыратма.
9. **Ыссык-Ата шаркыратмасы.** Чүй облусунун Ыссык-Ата районунда жайгашкан. Бийиктиги 12 м барабар, үч каскаддан турган шаркыратма.
10. **Көгүчкөн сугат шаркыратмасы.** Чүй облусунун Аламүдүн районунда жайгашкан. Шаркыратманын бийиктиги 35 м жакын.
11. **Тегерек шаркыратмасы.** Шаркыратманын бийиктиги 20 м барабар.
12. **Данги капчыгайы.** Рельефтин оригиналдуу формасына ээ болгон объект.
13. **Көк-Жерти капчыгайы.** Нарын облусунун жайгашкан. Соң-Көл жана Кажырты капчыгайларындагы кооз участкалар.
14. **Ат-Башы капчыгайы.** Нарын облусунун Ат-Башы районунда орун алган. Кызыл- түстүү пенеплендерде жайгашкан рельефтин оригиналдуу формалары.
15. **Жети-Өгүз аскасы.** Нарын облусунун Ат-Башы районунда жайгашкан. Уникалдуу геоморфологиялык түзүлүш – кызыл конгломератта пайда болгон.
16. **Кара-Жыгач аскасы.** Жалал-Абад облусунун Аксы районунан орун алган. Сейрек кездешүүчү геоморфологиялык түзүлүш – кызыл кумдактан турат.
17. **Сулайман-Тоо.** Байыркы тарыхый эстеликтер жайгашкан геоморфологиялык түзүлүш.
18. **Кан-и-Гут кени.** Баткен облусунун Баткен районунда жайгашкан. Байыркы күмүш-свинец кени.

Климатынын бийиктик алкактуулугу түрдүү профилдеги рекреациялык мекемелерди (дарылоо, сууга түшүү-пляждык, таанып-билүүчү, ден соолукту чыңдоочу, тоо туризми, альпинизм, кышкы эс алуу) курууга жол ачат. Кыргызстандын жаратылыш, рекреациялык ресурстарынын ичинен Ысык-Көлдүн жээгиндеги кумдуу тилкелер, пляждар олуттуу орунду ээлейт. 600 км

ашуун көл жээгиндеги кум тилкесин ичинен 120 км же 2440 миң м² эң мыкты жана сапаты дурус, 1- жана 2-категориядагы табигый пляждар түзөт. Айрыкча Кошкөл, Чоктал, Бостери, Кажысай, Тамга ж. б. айылдардын тушунда жайгашкан 20 мыкты жана ири пляждар элге кеңири белгилүү. Жыйынтыктап айтканда көл кылаасынын климаттык шартынын ыңгайлуулугу, кооздугу, тоолору, өрөөндөрү рекреациянын кеңири кулач жайып өнүгүп-өсүүсүнө шарт түзөт.

Рекреация байлыктарынын орчундуусуна **минералдуу суулар**да кирет. Азыр республиканын аймагында кошулмалары ар кыл, сапаттуу 100дөн ашуун минералдуу булактар, бургулоодон табылган минералдуу суулар бар. Булардын потенциалдык өлчөмү суткасына 81,9 миң м³ жетет. Минералдуу суулардын такталган жалпы запасынын өлчөмү суткасына 15,4 миң м³ (республикадагы табылган бүт минералдуу суунун 24,0%ке жакыны Республиканын аймагында минералдуу суулардын больнеологиялык 6 тобу аныкталган.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Кыргызстандын өзгөчө коргоого алынган аймактарынын картадан алган орду
2. Корук, заказник, улуттук жана табият парктарынын айырмасы
3. Кызыл китепке киргизилген өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн цифралык көрсөткүчтөрүнүн мурдагы жана азыркы өзгөчөлүгү
4. Рекреациялык ресурстардын эл чарбасындагы мааниси
Табиятты коргоонун көйгөйлөрүнүн рынок шартында күч алуусу

Терминдер жана түшүнүктөр:

Корук – Коргоого алынган жаратылыш аймагы. Жалпы жаратылыш комплексин мурдагы калыбында өзгөртпөй сактоо максатында уюштурулат. Мында чарбачылык иштер жүргүзүлбөйт. Адатта, корук үчүн белгилүү географиялык зонага өтө мүнөздүү жерлер же илимий жактан өтө баалуу табигый объектилер (айбанат жана өсүмдүк түрлөрү, тоо байлыктары ж.б.) бөлүнүп берилет. Анда жаратылышка ар тараптан изилдөө жүргүзүлөт.

Заказник – табият комплексинин белгилүү бир тармагы – өсүмдүк, баардык айбанаттар же алардын айрым гана түрү коргоого алынуучу аймак.

Жаратылыш парктары – аймактары экологиялык жана эстетикалык баалуулукка ээ жана жаратылышты коргоодо, агартуу иштеринде рекреациялык максаттарда пайдаланылуучу жаратылыш комплекстеринин жана объектерин өз кучагына камтыган жаратылышты коргоочу рекреациялык маселелер.

Смог – мезгил-мезгили менен болуучу абанын чектен ашкан булгануусу. Абада булганыч газдардын топтолуп коюу “түтүн – туманды” жаратуусу.

Рекреация – адамдарды физикалык жана руханий жактан өнүктүрүү, алардын эмгек процесстеринде сарпталган күч-кубатын калыбына келтирүү.

Резерват – коргоого алынган табигый аймак. Анда табияттын белгилүү бир компоненти же биоценоздору (сейрек кездешүүчү, жоголуп бара жаткан же баалуу организмдер) корголот.

Колдонулган адабияттар

1. Бакиров Н., Исаев А., Осмонов А. География Кыргызской Республики. -Бишкек, 2002.
2. Бараталиев Ө., Дүйшөнакунов М. География. Терминдер, жергиликтүү географиялык түшүнүктөр жана алардын үч тилдеги котормосу. –Б., 2018. -364 б.
3. Даовлатова Ф.М., Ибрагимова Р.С. “Кыргызстандын географиясы” предмети боюнча практикалык иштерди аткаруу үчүн окуу-усулдук колдонмо. –Ош, 2022. -72 б.
4. Кулматов Т. География Кыргызстана. –Б.: “Турар”, 2011. -134 с.
5. Кыргызстан: Улуттук энциклопедия. 7-том / баш.ред. Асанов.Ү.А. –Б., 2015. -832 б.
6. Низамиев А.Г., Ахмедов Р.Ш. Кыргызстандын географиясы. –Ош, 2006.
Осмонов А. Геоэкологиянын негиздери: Орто мектептердин 11-кл. үчүн окуу китеби. - Б.: «Билим куту», 2006. - 176 б.
7. Сайдинов Б. География. Республикалык олимпиадага даярдануу үчүн колдонмо. –Б.: “Турар”, 2022. -232 б.
8. <http://kg-eu.mlsp.gov.kg/1-7.html>
9. <http://ru.wikipedia.org>
10. <http://testing/kg|ru>

МАЗМУНУ

Киришүү	3
----------------------	----------

I БӨЛҮМ

1-тема. Кыргызстандын географиялык абалы жана дүйнө жүзүндө алган орду	4
2-тема. Кыргызстандын геологиялык түзүлүшү жана кен байлыктары. Климаты	6
3-тема. Кыргызстандагы мөңгүлөрдүн таралышы жана ички суулары	11
4-тема. Кыргызстандын флорасы, фаунасы жана өзгөчө коргоого алынган жаратылыш территориялары.....	15
5-тема. Кыргызстандын административдик-аймактык бөлүнүшү.....	20
6-тема. Кыргызстандын калкы жана эмгек ресурстары	22
7-тема. Кыргызстандын эл чарбасы	25
8-тема. Кыргызстандын рекреациялык ресурстары жана туризм тармагынын келечеги.....	30

II БӨЛҮМ

№1-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын физикалык – географиялык абалы	35
№2-практикалык иш	
Тема: Кыргызстандын кен байлыктары жана климаты	38
№3-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын ички суулары	43
№4-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын ландшафттык өзгөчөлүктөрү жана физикалык географиялык райондоштуруу	48
№5-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын мамлекеттик түзүлүшү жана административдик-аймактык бөлүнүшү	55
№6-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын калкы жана эмгек ресурстары	59
№7-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын чарбасына жалпы мүнөздөмө	63
№8-практикалык сабак	
Тема: Кыргызстандын рекреация чарбасына жалпы мүнөздөмө	66
Колдонулган дабияттар	73